

LOVAS DÁNIEL

PUSZTA - PUSZTASÁG

Fejezet a magyar költői képvilág történetéből

KECSKEMÉT

1982

T A R T A L O M

Bevezető	2
<u>I.A népiesség kora</u>	6
Petőfi Sándor	9
Arany János	19
Pusztaság, sivatag	26
A puszta mint a szabadság jelképe	28
A puszta mint a haza jelképe	30
<u>II.Irodalmi forradalom a századfordulón</u>	34
Ady Endre	37
Juhász Gyula	48
"Bús magyar róna"	54
Ósi puszta, keleti puszta	60
Pusztaság	63
Mező	68
A próza, Móricz Zsigmond	75
<u>III.A két világháború között kibontakozó irányzatok</u>	86
József Attila	89
Sinka István	95
Illyés Gyula	103
Magyar puszta	112
Pusztaság	119
Mező, rét	121
Orbis pictus	124
Esszé	127
<u>IV.A legújabb korszak</u>	135
Pusztaság	137
Mező, hómező	146
Magyar puszta	152
A próza	157
Továbbélő képek	162
Összegzés	168
Jegyzetek	175
Névmutató	192

B E V E Z E T Ó

"Azokat a szavakat ismétli minduntalan egy kor, egy költő, amelyek valamiképpen centrális helyet foglalnak el élményvilágában, s alkalmasak arra, hogy körük mintegy kikristályosodjék, beléjük sűrűsödjék egy érzelmi-leg-gondolatilag túltelített élmény-szféra, élmény-tartomány."

/Hankiss Elemér: Az irodalmi kifejezésformák lélektana/

A puszta költői képe Petőfi költészetében formálódik ki, s innen indul évszázados útjára irodalmunkban. Elsődleges jelentésében a puszta, pusztaság tájmotívum, melynek két nagy természeti élménykör a forrása:

Az egyik az emberi kultúra egészében fellelhető, lakóhelytől és nemzetiségtől független közös élmény: a kopár, kihalt pusztaság. Ez lehet a forró afrikai homoksivatag, de lehet hideg, havas pusztaság, hómező is. A pusztaság képzetköréhez tartozik a lakatlan, elpusztult, nem feltétlenül sík vidék képe is.

Az Alföld, a magyar puszta a másik élményforrás, ezen

belől elsősorban a Hortobágy és a Kiskunság, de gyakran más tájegység is /például Szeged-környéki puszták, bihari puszták/. A pusztá-élmény köré később kirajzolódik a sajátos levegőjű alföldi világ - lakóival, falvaival, városaival.

Különös jelentőségre a közvetlen élmény alapján tesz szert a pusztá irodalmunkban. "A magyar irodalmi "pusztá" ez, amelynek képzetéhez Petőfi, Ady, József Attila egyaránt adták a színeket, egy érzelmi táj, amely ott vibrál az "Alföld" és a "magyar irodalom" fogalma határán."²

A pusztá azonban kezdettől nem csupán a tájköltészet kedvelt témája, s folyamatos jelenléte irodalmunkban nem merül ki abban, hogy az egymást követő nemzedékek újból és újból megéneklék ezt a jellegzetes magyar tájat. Petőfi költészetében az alföldi táj felemelkedik tárgyi jelentéséből, magába sűríti a költő világszemléletének, témakincsének leglényegesebb elemeit.

Petőfi pusztájában nemcsak új tájélmény fogalmazódik meg, egy korszak világlátása ölt formát, s a későbbi korok alkotói ehhez a központi jelentőségű mondandóhoz kapcsolódnak. Így lehetséges, hogy a költői látásmód és a kifejezőeszközök állandó módosulása közben a pusztá témaköre megőrzi belső folytonosságát; változó alakban, de lényegében azonos, központi szerepben van jelen sokáig a költői képvilágban.

A pusztá motivumköre nagyon eltérő formákban és terjedelemben jelenik meg a különböző korszakokban. Petőfi-

nél - a népiességbe áthajló romantika szellemében - tájfestő versek és népdalok sorában, költészetének mikrokozmoszában formálódik ki a pusztai költői képe. A János vitéz és Arany Toldi-ja a születés pillanatában epikus közegben is megjeleníti a jelképesse váló tájat. Egyetlen összefüggő látomássá áll össze az utódok szemében a pusztai művek egymást erősítő sorozatában megfogalmazott - költői képe, s a későbbi korszakokban már egy-egy szó is képes felidézni a gazdag jelentéskört.

A műtől a képig, vagyis a vele azonos jelentésben használt szóig változik az idők során a pusztai képzetkör terjedelme. A költői nyelv egész sor rokonértelmű vagy távolabbi jelentésű szava kerül asszociációs mezejébe: alföld, róna, sík, mező, hómező, pusztaság, sivatag, ugar stb. A szavak, motívumok hagyományos jelentését áthatják, módosítják a pusztai képzetkörhöz kapcsolódó képzetek.

Költői téma, motívumkör, motívum, kép, szó - dolgozatomban felváltva használok az egymással rokon kifejezéseket, melyek mind ugyanannak a jelenségnek különböző oldalait, síkjait világítják meg. Leggyakrabban a "pusztai motívum" kifejezést használok, s ezen azt a változó alakban és tartalommal, ám irodalmunk fejlődésének meghatározott szakaszában folyamatosan jelenlévő összefüggő képzetkört értem, melyet bizonyos jelentéstartalmak megléte és belső folytonossága fűz egybe.³

A pusztá-képre is érvényesek a motívumokat általában jellemző vonások. Megfigyelhető jelentésmezejének, jelentésrétegeinek gazdagodása, megkülönböztethetőek az egyes alkotók műveiben az örökölt, hagyományos vonások, és a motívumot új jelentéssel gazdagító eredeti, egyéni jelentésárnyalatok. Az irodalmi folyamatban végigkövethető az egyetemes és nemzeti vonások összefonódása, állandó arányváltozása, s a motívum jellegéből adódóan kirajzolódik a költői kép és az olvasókban élő jelképek, az irodalom és a kultúra, közgondolkodás összefüggésrendszere.

"A nagy költők nem váratlanul szólalnak meg" - kezdi Petőfiről írott könyvét Illyés Gyula -, arra a művészi alkotásokat életre hívó, a "nép lelke mélyéből" fakadó törvényre utalva, melyet Bartók-versében is vallatóra fog. Ezt a változó formákban testet öltő, a kultúra mélyebb rétegeiből eredő törvényszerűséget is próbálom nyomon követni, végigkísérve a magyar költészet egyik hagyományos témakörének, a pusztának a történetét.

I.

A NÉPIESSÉG KORA

A magyar pusztá mint költői téma a tizennyolcadik századtól kezdve tűnik fel irodalmunkban, és az irodalmi népiesség kibontakozásától mutatható ki folyamatos jelenléte a költői képvilágban. A legnagyobb pusztá, a Hortobágy, vagy a pusztai élet központja, a népdalokban is oly sokszor megénekelt csárda - jellegzetes alakjaival, a betyárokkal, a csaplárosnéval - a huszas évektől kezdve egyre népszerűbb irodalmi témává válik.¹ A népköltészet felemelkedése, motívumainak a magas irodalomba emelése szorosan összefügg a nemzeti gondolat uralkodóvá válásával.

Az irodalmi népiesség alapelveit a nemzeti politikai mozgalom népiség-igénye formálja ki, s a negyvenes évektől a népiesség eszméinek legnagyobb hatású és legradikálisabb kifejezőjévé válik az irodalom. Petőfi fellépésével bontakozik ki az az irányzat, melyben a nemzeti kultúra népies szellemű ápolása összeforr a társadalom radikális megváltoztatásának gondolatával. Petőfi "plebejus demokratizmusa" nemcsak esztétikailag termékeny, hanem társadalmi-politikai értelemben is nagyhatású gondolat, bizonyos elemeiben meg is haladja a népiesség elveit.²

Ennek a közéletiséghez szorosan kötődő szemléletnek a lírai megfelelőjét, költői eszközökkel történő jelképi erejű megfogalmazását a népies stílusforradalom véghezvivői, Petőfi és Arany a puszta témájában találják meg. Ugyanannak a költői univerzumnak festi más-más részleteit Arany Toldi-ja, Petőfi János vitéz-e és tájköltészete. Témánk szempontjából nem a két költő látásmódja közötti különbség a fontos, hanem az egységnek az a mozzanata, melyet Tamás Attila fejtett ki meggyőzően.³ A fenti művekben kiteljesedő "naiv-realista" világkép alapja, tematikai bázisa ugyanis az Alföld világa, a puszta.

Toldi Miklós ugyanarról a nyári napsütésben úszó alföldi tájról indul utjára, mint Kukorica Jancsi. A történet közege Petőfi művében a képzelet, a mese világa, Aranyéban a nemzeti múlt. Arany még az időbeli távolságot is a puszta távlatával érzékelteti az Eldőhang-ban:

Mint ha pásztortűz ég őszi éjszakákon,
Messziről lobogva tenger pusztaságon;
Toldi Miklós képe úgy lobog fel nékem...

A táj azonossága jelzi a két mű mély szemléleti rokonságát. Ritka pillanat ez irodalmunk történetében. Mintha a forradalomra készülődő nemzet energiája összegyűlné az irodalomban, és ott szikrát vetne. A kisülés eredménye egy gazdag és derűs, eleven és teljes költői világ, mely sajátosan magyar, de épp ezáltal egyetemességre is tör.

"Az a boldog történelmi pillanat volt ez Magyarországon, midőn a világon minden elnyerte értelmét, minden megérthetőnek és elrendezhetőnek látszott" - írja Németh G. Béla.⁴ A születés körülményeiből adódik, hogy ami Petőfi és Arany művében megfogalmazódik, nem marad az irodalom határain belül, szélesebb hullámot vet, átcsap a közgondolkodás más területeire. Nemcsak irodalmi tényként él tovább, átjárja a nemzeti kultúra egészét. Itt jutunk vissza ismét szűkebb témánkhoz. A másfajta közegbugyanyis népköltői eszközökkel megfogalmazott tartalomnak csak a jelképpé egyszerűsített legszilárdabb belső magját képes befogadni, és ez az alföldi pusztá Petőfi tájfestő verseiben megrajzolt képe, melyhez egy "szép hit", egyén és világ, haza és szabadság egységének a hite kapcsolódik.

A pusztá motivumkör története kezdettől kettős szálon fut. Ebből csak az egyiket, az irodalmon belőlit követjük, itt sem lehet azonban figyelmen kívül hagyni a tágabb körben, a nemzet gondolkodásában élő kép folyamatos visszahatását, és a motivum folytonos - jellegéből adódó, a születés körülményei által meghatározott - irodalmon-túliségát.

PETŐFI SÁNDOR

1842 őszén az Athenaeumban megjelenik Petőfi Hazában című verse, melynek kezdő képsorában felidézi szülőföldjét, az alföldi tájat. Az értékelők véleménye a versről egybehangzó. Horváth János szerint "első alkotása Petőfinek, melyben a nagy lírikus már felismerhető", Illyés Gyula pedig így ír: "Költészetének ez a nyitánya, ez az első tág lélegzétvétel az új világból, a népi és magyar levegőből."⁵ Maga a költő is ezt a verset helyezi néhány évvel később összegyűjtött verseinek élére.

A Hazában értékelése összefügg egy tematikai mozzanattal: ez az Alföld első - a későbbi nagy versekre utaló - ábrázolása. A cím nem az országra, hanem a szűkebb szülőföldre utal, de a későbbi korok olvasója ezt már nehezen érzékeli. A vers felidézi előttünk azt is, ami megírásakor valószínűleg még nem létezett: Petőfi alföldjét, azt a nagyszabású költői jelképet, mely a következő években születik meg.

Az alföld, a puszta mint költői téma fontos fejlődéstörténeti szerepet tölt be Petőfi költői világának kialakulásában. Első lírai korszakának jelentős hányada tájköltészet, annak is sajátos válfaja, a népdal-formában megszólaló genrekép.⁶ Népdalainak legjellegzetesebb hősei a betyárok, csikósok, s e népi alakokon keresztül idézi fel az Alföld világát mint a népi-plebejus élet természetes közegét.

Petőfi költői gyakorlatában az eredeti népdalkincshez

nyúl vissza, annak szellemét és formai elemeit elsajátítva fogalmazza meg saját költői mondanivalóját.⁷ Hogyan kapcsolódik kibontakozó alföld-képe a népdalok világához?

A népi szemlélet egyik legjellegzetesebb vonása, hogy képeit, hasonlatait közvetlen környezetéből, a természeti jelenségek köréből választja. Ám a természet, a táj mint önálló téma nem jelenik meg a népköltészetben. Így van ez Petőfi népdalaiban is. A verset indító természeti képhez leggyakrabban analógiás kapcsolat fűzi dalainak tartalmát, a felidézett képnek csak egy jelentésrétege, az érzelmi-hangulati érvényesül.

Ha a nagy tájfestő versekhez, Az Alföld-höz, A Tiszához nem is vezet közvetlen út a népdalok világából, annál gazdagabban bontakozik ki a népi alakok rajza Petőfi népdalaiban. A pásztorok, csikósok, betyárok megformálásában követi a költő a népdal konvencióit, ám ezek az alakok kivétel nélkül Petőfi egyéniségével rokon vonásokat hordoznak:⁸

Pusztán születtem, a pusztán lakom.
Nincs födeles, kéményes hajlokom;
De van cserényem, van jó paripám:
Csikós vagyok az alföldi rónán.

/Pusztán születtem.../

"A szabad élet teszi derűssé a csikós kedvét; a maga ura, s korlátlan lakója az alföldi rónának, szilaj és szerelmes: szabad legény. Petőfi lelkének röpte ez a figura is" - írja Pándi Pál.⁹

Szegénylegény-képének megformálásához - a népdalok betyár-képét átfogalmazva - az egyéniségéhez és költői mondanivalójához közelálló vonásokat emeli ki. Így válik lehetővé, hogy érzelmileg azonosuljon népi hőseivel, s a velük felidézett alföldi világgal is. Petőfi alföldi szegénylegényeinek belső gazdagságát, szabadságát, az alföldi tájban való otthonosságot hangsúlyozza, 1844 előtt írt népdalaiban előlegezve, a később írottakban megerősítve alföldképének gazdag jelentéstartalmát.

A népdalok, genre-képek Petőfi költészetében összetalálkoznak egy másik vonulattal, a romantikus indíttatású tájábrázolással. Petőfit eredendő élményvilága ehhez a földrajzi tájhoz kötötte. Az, hogy az Alföldön született és itt nőtt fel, véletlen, az viszont, hogy az alföld mint költői téma teljes terjedelmében kibontakozik költészetében, át- meg át- szöve azt, egyáltalán nem a véletlen műve. A belső költői fejlődés és az átalakuló irodalmi ízlés - a romantika és a népiesség - bonyolult kölcsönhatásának eredménye. Az Alföld, A Tisza, a Kis-Kunság legérettebb művei közé tartoznak. Ezekben a versekben a táj elemző, részletről részletre haladó bemutatása elválaszthatatlanul összefonódik a gyermekkor, a személyiség, a haza, a szabadság, az elvont filozófiai gondolatok megjelenítésével.

A különböző jelentésrétegek fokozatosan jelennek meg egyre gazdagodó költői világában, és természetesen nincsenek együtt kibontva minden műben. Ami az egyikben elsődleges jelentés, az a másokban a háttérben marad vagy megfoghatóan

fel sem tűnik. Am maga az alföldi táj már a legelső költeményekben olyan kiforrottan jelenik meg, kezdettől annyira egyéniek és véglegesek az ábrázolás eszközei, hogy az évekkel később megfogalmazódó jelentéstartalmak akadály nélkül visszavetithetők a korábbi versekbe.

Petőfi költői fejlődésének erre a szervességére már Horváth János felfigyelt. Az 1847-es év Petőfijéről így ír: "Csoda volna, ha fejlődése ekkori fokán nem találnók meg azt a bizonyos visszaható azonosítást, mellyel költői pályája elvi egységét oly gondosan szokta őrizni és helyreállítani. Mi természetesebb, minthogy pályakezdése népies irányát, ama tisztán irodalmi, tendenciátlan népiességet, helyesebben: naiv költői modort, mostani költői hitvallása első, tudatos érvényesítésének minősíti, s úgy véli, hogy már költői pályája kezdetén "ezen gondolatok környékeztek elméjét."¹⁰ Hasonlóan áll ez az alföld szerepével is.

Petőfi alföld-élményének forrása, az alföld-téma alaprétege a gyermekkor. Időben is ez a jelentésréteg tűnik fel legkorábban versben, és az "alföld-szülőföld-otthon" lírai konglomerátuma" végigkíséri költészetét. E jelentésréteg legjellegzetesebb vonása az érzelmi azonosulás, az a fenntartás nélküli, rajongó érzésvilág, mely összeköti az Alföldről és a családról, a szülői házról írott verseket. "Édes szülőföldem, a drága szép alföld" - írja A gólyá-ban, felidézve a gyermekkor idilli táját, s ugyanennek az értéktelített, harmonikus világnak az összefoglalása Szülőföldemen című verse.

A tájhaza szellemét, színeit a különböző korok írói gyakran építették be művészetükbe. Petőfi számára azonban a pusztta kezdettől nemcsak mint földrajzi táj jelenik meg, hanem mint olyan tájtypus, mely nagy eszmék képviselője, jelképe. Az 1843-ban született En című versében jellemének egyik alapvonását, a nyíltságot magyarázza alföldi származásával:

Mint a róna, hol születtem,
Lelkem útja tetteimben
Egyenes;
Szavaimmal egy az érzet,
Célra jutni álbeszédet
Tétovázva nem keres.

Az alföld ebben a versben tűnik fel először "nagy eszmék hasonlati párhuzamosaként". A későbbi tájfestő versekben ábrázolt táj: a lélek tája is, önarckép,¹¹ és az önjellemzés még nagyobb súlyt kap azáltal, hogy összezseng a népdalok szegénylegényeinek jellemzésével. Amint erre már példát is láttunk, népdalainak hősei független, szabad lelkű emberek -, a táj az egyéni, költői jellemmel összhangban a népjellem kifejezője is. A lírai személyesség és a közösségi érzés kapcsolata, a költő azonosulása a néppel az összetett, több jelentésű alföld-kép alapja.

A pusztának az 1840-es évekre egyre szokásosabb mellékjelentésévé válik az irodalomban a hazára való utalás, a kor közgondolkodásában is gyakran feltűnő gondolat, hogy az Alföld a "legmagyarabb" táj. Van viszont Petőfi tájszem-

léletének egy lényegi új mozzanata, melyet Sőtér István így fogalmaz meg: "A táj iránti szeretetét általános, és a közösséggel megosztott érzésként tudja kifejezni. Mintha ebben a két költeményben /Az Alföld-ben és A Tiszá-ban/ épp a téma fokozott személyessége miatt jöhetne létre kapcsolat a közösséggel - vagyis a néppel, a nemzettel, melyek mintha a maguk érzésének kimondását biznák a költőre. A tájköltészet itt nemzeti, politikai üggyé válik, s a vallomás az egyén és a közösség vallomása is egyszerre."¹²

Egy "minden ízében politikai kategóriákban érző és gondolkodó ember" tájszemlélete nyilatkozik meg ezekben a versekben. Új tájeszményt, és egyben új nemzeteszmenyt fogalmaz meg a költő: a nemesi historizáló, hazafias nemzetgondolat mellé - mintegy a közösség nevében - felmutatja a népi, a "konkrét-érzelmi" hazaszeretetet, kísérletet téve egy új nemzetjellem jelképeinek megformálására.¹³

Petőfinél a "szülőföld-egyéniesség-haza" témakört a költőanyaga emeli különös jelentőségűvé; ez költészetének és életének alapmotivuma - a szabadság-eszme. Az alföldet és a szabadság gondolatát kettős kapocs fűzi egybe. A puszta a költőben élő szabadságvágy forrása, és egyben a szabadság költői ábrázolásának ideális eszköze is.

Már Az Alföld-nek is kulcsmozzanata a rabság-szabadság szembeállítása /Börtönéből szabadult sas lelkem.../ Horváth János pontos megfigyelése szerint az a szabadságfogalom, mely e versben feltűnik, még nem tartalmaz sem-

miféle politikai mellékjelentést, "csak az egyéni élet korlátozatlanosságát jelenti."¹⁴ Az egy évvel később született A csárda romjai-ban a szabadság gondolata már politikai színezetet kap. A szabadsághoz intézett mámoros szavakat egy hasonlat vezeti be:

Itt szeretnék élni a puszták közepin,
Mint Arábiában a szabad beduin.

Az alföldi pusztá és az afrikai sivatag párhuzamba állítása, összevonása egy hasonlatba jelzi, hogy a szabadság legszélesebb, legnagyobb távlatú értelmezéséről van szó; benne rejlik már e megfogalmazásban a világszabadság hamarosan formát öltő gondolata.

A sivatag, a kopár pusztaság képét más összefüggésben is használja Petőfi. A farkasok dala című versében a szolgaság jólétével a "kietlen pusztaság" képét állítja szembe, aminek egyetlen, de mindennel felérő értéke a szabadság. Hasonló módon a szabadság általános eszméjével együtt fordul elő a sivatag képzete Levél Arany Jánoshoz című versében.

A pusztaság, sivatag képe a szabadság elvont fogalmához társul, míg a közösségi, a szociális tartalmú szabadság eszméje az alföld értékekben gazdag költői tájához kötődik. A nagy tájfestő versek életteli nyári tája felfogható a politikai szabadság áttételes ábrázolásaként, a zsarnokságot és szolgaságot jelképező tél hangulati ellentétpárjaként is.¹⁵

Az alföldi pusztá a szülőföld tája, a lélek tája, a legnépibb és legmagyarabb táj, a szabadság tája. Ezek a je-

lentésrétegek Petőfinél egységes jelentéstömbbe olvadnak össze, mely jellegzetesen egyéni, ugyanakkor alkalmas arra, hogy a kor legnagyobb hatású költői jelképévé váljon.

Az erkölcsi és politikai irányú jelentésrétegek mellett esztétikai jelentésmezeje is van e költői témának. A "pusztába szabadult képzelődés" nem eredendően népies, inkább romantikus indíttatású. A monumentális tájak ábrázolása a romantikus költészet nagy témái közé tartozik.¹⁶

A magyar pusztá Lenau költészetében sorakozik fel a nagyszabású európai tájak, az Alpesek és a tenger mellé. Pusztá és tenger Petőfinél is gyakran fordul elő együtt, egy képben vagy hasonlatban /Falun, Az Alföld, János vitéz, A pusztá, télen/.

Petőfi alföld-képének a romantikából származó fontos jelentésrétegre mutat rá Szegedy-Maszák Mihály a Kis-Kun-ság elemzésében: a vers a közvetlen jelentés szintjén az alföldi tájat ábrázolja, ott rejlenek benne a pusztá témájához kapcsolódó mellékjelentések, és a jelentés legrejtettebb rétegében a romantika nagy témája, az egyénnek a végtelennel való szembesülése, a végesben megmutatkozó végtelen a vers tárgya.¹⁷ A pusztá ebben az összefüggésben is értékhordozó, mint legalkalmasabb hely arra, hogy a költő megfeleljen legmagasabb hivatásának, és meghallja a végtelen üzenetét.

A pusztá mint a természet jelképe is többször feltűnik Petőfinél. Természet és természetesség rokon fogalmak köl-

tói szótárában, kapcsolatuk kirajzolja a motivumkör egy újabb erővonalát, mely stiluseszményének egyik alapelvét fűzi az alföldi tájhoz: "Milly egyszerű és mégis milly fönséges! de lehet-e fönséges, ami nem egyszerű?"¹⁸

Pozitív fogalmak kulcsmotivuma a puszta, értéktelített világ, ennek megfelelően ábrázolásának alaptónusa a sokszor szinte szerelmes vonzalom. "Te vagy, oh szép alföld végtelen rónája, lelkem legkedvesebb mulatótanyája" - írja A csárda romjai-ban, de a puszta ellentétes hangulatú képe is előfordul műveiben. A puszta, kopár, sivatagi táj Petőfi kedvelt motivuma a boldogtalanság és magányosság kifejezésére. "Hol van oly nagy pusztaság, mint keblem?" - írja 1845-ben, és e művéhez hasonlóan több verse épül a pusztaság közepén magányosan álló fa, zászló, ember motivumára.¹⁹ Ilyen a Felhők-ciklus alábbi darabja is:

Itt állok a rónaközépen,
Mint a szobor, merően.
A pusztát siri csend fődé el,
Mint elfödik a halottat szemfödéllel.
Nagymessze tőlem egy ember kaszál...

A lírai hős és a kaszáját élező ember távolról nézik egymást, a vers pedig egy kérdéssel hirtelen lezárul: "Mit gondolhat, hogy én miről gondolkodom". A különös hangulatú jelenetben a táji elem, a puszta a magányosság, bezártság, az idegenség hangulatát erősíti fel. Petőfi ismerte, és például a Kutyakaparó-ban ábrázolta is az alföldi táj sivatagi,

magára hagyatott arcát. Ez az élményréteg azonban műveiben mindig a szűkítés mozzanatával, az alkalom, a hely egyediségének hangsúlyozásával fordul elő. A másik, az "igazi" alföld-kép kiterjedése, belső mozgása épp ellenkező irányú; mind több jelentést fogad magába, s a pozitív, a lényegi mozzanatok kifejezője.

A jelentés gazdagodására szemléletes példa A puszta, télen, melyben a szabadság jelképévé tett alföld-kép mellé megrajzolja a télbe, mozdulatlanságba merülő "igazán puszta" puszta képét. Petőfinek ezen a versén is érződik azonban a mélységes optimizmus, a tájjal és lakóival való lelki azonosulás öröme, ezt érzékelteti az ábrázolás klasszikus fegyelme, tökéletessége.

Ha végigtekintünk a tájfestő verseken és a népdalokon, szembetűnik, hogy bizonyos motívumok rendszeresen előbukkanak ugyanabban az állandósult jelentésben. E látványok, természeti jelenségek ábrázolásának megvannak az irodalmi előzményei, melyekre Petőfi gyakran egészen közvetlenül építkezik.²⁰ Alföld-képének alapелеmei a természeti környezetből a fa nélküli, kiterjedt pusztaság, a délibáb, a Tisza, tó és nádas, virágok és madarak: sas, gólya, gém, vadludak. Az emberi környezetből leggyakrabban a megmunkált mező, aranyló búzaföld, tanya, gémeskút, csárda, falu vagy város sziluettje, templomtorony és harangszó, végül gulyák és ménesek, s az emberek: gulyások, csikósok, magányosan lovagló betyárok, a csárdákat benépesítő plebejus közönség - a nép.²¹ Gyakran

idézi fel a környezet mikrojelenségeit és utal a nem látható, horizonton túli dolgokra, mintegy jelezve, hogy ismeri a táj minden részletét.

"Ő nem egyvalamit keres a tájban, hanem az egészet akarja befogadni. Ettől olyan plasztikus, olyan tisztán áttekinthető, olyan eleven az őt körülvevő világ a vízben nyüzsgő apró bogaraktól a látóhatár pereméig, az egykori császári omladozó köveitől a magasan lebegő délibábig...Mindennek látja és érti rendeltetését, érzi és éli ennek az egész világnak a belső ritmusát, a részek összetartozását...Ez a világkép minden részével azt az egyetemes és egyértelmű ítéletet fogalmazza meg: a világ szép" - írja Tamás Attila.²²

A tájtól a világképig - Petőfi alföldje magába sűriti költészetének legfőbb mondanivalóit, s egyre gazdagodva egy forradalmi kor tükörképévé, jelképes kifejezőjévé válik.

ARANY JÁNOS

A Toldi első énekének színtere az arató, nyári napsütésben úszó Alföld. A későbbiekben nem tűnik fel, mégis jelentős a szerepe, hiszen a nyitó képsorok jellege, hangulata kihat a mű egészére. Hősét is itt mutatja be a költő, egyből felhasználva jellemzésére a környezetet. Erzékelteni, hogy Miklós alakja hozzátartozik a felidézett képhez, de

ki is válik belőle; elvágódik, ugyanakkor otthon is van e tájban, melynek Petőfi alföldjével való rokonsága első pillantásra szemünkbe tűnik. Arany is az Alföld képével teremti meg a népi és magyar atmoszférát művében. Arany alföldje a Petőfiére utal, de e közvetlen kötődés mellett a Toldi alföld-képe magán hordozza alkotója egyéniségének jellegzetes vonásait is.

Arany "részt vett Petőfi újításában, és ennek az újításnak ő a legfőbb örököse",²³ ám költészetének kiterjedése, fejlődési iránya kezdettől eltér a fiatalabb barátétól. A Toldi-t nyitó kép mozdulatlansága, tikkadtsága nemcsak dramaturgiai szerepet tölt be, a felidézett hangulatnak van egy olyan - Arany egyéniségére jellemző - jelentésrétege, mely többek között a Toldi estéjé-nek világát előlegzi. Ez a forradalmi időkben készült "időszerűtlen" mű is telített jellegzetesen népi és magyar vonásokkal, ám alaptónusát az őszi természet, az elmúlás hangulata adja.

A sivárság, kiürződés - pontosabban a valóságtól, teljes élettől megfosztottság - érzése kezdettől felfedezhető Arany költői világában. "Hisz ez a való, ez sivatag életem" tűnik föl a kép Télben című versében, együtt a virágzó tavasz és a sivár tél szembeállításának motivumával. A szabadságharc bukása után természetes módon felerősödik és előtérbe kerül ez az érzés. "Lelkem pusztaságos éjjelen keresztül / Kétes ködvilággal egy sugárka rezdül" - kezdi 1849-ben írt Karácsony éjtszakán című versét a lélek kiürült tájaira való utalással.

A nagy nemzeti tragédia hatására lirájának visszatérő kérdésévé válik az eszmények és a valóság, múlt és jelen ellentéte. "Lirája szembesítés, verse kétpólusú mű" - jellemzi Németh G. Béla.²⁴ A bukás után gyakori témája a virágzás és pusztulás közösségi érvényűvé bővülő ellentétpárja, s kulcsmotívum a pusztaság. A szintén 1849-ben született A lantos így fordul át a múlt boldogságának festéséből a valóképére:

Most, aminek örüle, kietlen pusztaság!
Megváltozott körül természet és világ,
Fagy dermed az ereken, a csermely hallgatag;
Fülemilés bereken üvöltnek a vadak!

Hasonló szerkezetű A pusztai fűz, melyben a magányosan álló fa allegorikus képe köré idézi fel a valaha virágzó berek és a sivár puszta ellentétét. A múlt értékekben gazdag világát szembesíti itt is a jelennek: "Állok most egyedül, sivár pusztaságon".

Az ötvenes évek lírai költeményeinek pusztaság motívuma - bár ellentétes hangulatú - szorosan kötődik az alföldi forradalom előtti költői világához. A jelen pusztasága a virágzó múlttal szembeállítva: közvetlen utalás Petőfire és a nemzeti élet reményteljes éveire. Am Arenynál ritkán válik az egészverset meghatározó vezérmotívummá maga a puszta témaköre. Összetett stílusára az jellemző, hogy a gazdag jelentésű népies elemek más jellegű képekkel elegyedve fordulnak elő. Összefügg ez a nagykőrösi korszakában megérlelődő felismeréssel, a népiességből való kitörés kísérletével, és

egyenesen következik a Petőfi-hagyományhoz való viszonyulásából: "Nem arra kell tehát törekednünk, hogyan legyünk hasonlók őhozzá - fogalmazza meg az örökség folytatásának lehetséges módját -, sőt inkább arra, hogyan meneküljünk azon szellemi alárendeltségből, mely öntudatlan is az ő magikai körébe von. Új utakat kell törnünk, hol szabadabban kifejtessük egyedi tehetségünket."²⁵

A legfontosabb út, melyet Arany járhatóvá tesz, a nemzet múltjába vezet. Igazán elevenné, egyénivé történeti tárgyú epikus költeményeiben válik a puszta is. "Arany költészetének főtartalma a nemzeti érzés - állapítja meg Komlós Aladár -, földalatti titkos huzalok mindig, mindenünnen e központ felé mutatnak."²⁶ A tájkép is a nemzeti múlt képeitől éléd meg, példa erre Az Alföld népéhez című verse, vagy A tétleni halmon látomása a pusztát ellepő honfoglaló seregről:

Egy ménes ez egész a látkörig,
Hol a nap fénye játszva megtörik.
Csúcsos süveggel a tengernyi sátrak
Elszórva mindenütt, -

Petőfi pusztájának is van időbeli kiterjedése - lásd A csárda romjai-t -, de Arany bizonyítja be műveiben, hogy "a kor képzeletében s tudatában szinte történelem nélküli alföldi táj tele van a múlt szólásra birható, kézzelfogható emlékeivel."²⁷ Az ősi pusztát, a honfoglalás korának alföldjét, és azon is túl a múlt kódébe vesző ázsiai sikot, melyhez a magyarságot eredete köti, ő eleveníti fel, egy új jelentéskört, a históriait kapcsolva ezzel a puszta motívum-

köréhez. A Rege a csodaszarvaáról keleti pusztája, a magyar mitológia jelképes tája ettől kezdve gyakran feltűnik irodalmunkban.

Arany az ősi pusztákon azt a világot idézi fel a múltból, "melyben az emberi, nemzeti élet azonos volt önmagával". Ez a mozzanat köti össze a Csaba-trilógia világát a Toldi-val, s Petőfi szintén múltba, történelembe merült alföldjével. A Toldi teljessége azonban a későbbi művekben nem tér vissza. Míg a Toldi-ban a nemzeten belőli válaszfalak dőltek le, a Csaba-trilógia pusztáján "végigsüvölt a történelmi végzet szele".²⁸

Arany puszta-ábrázolásában egyaránt tükröződik összetett stílus-ideálja és nemzet-szemlélete. "Arany nemzet-eszméje nem csak bizakodó, lelkesítő momentumokból áll" - állapítja meg Sőtér István.²⁹ Egy forradalom bukásának, a magyar valóságnak egyik legteljesebb átélője és átérzője ő. Ez magyarázza, hogy szemléletében megfér egymás mellett a Bolond Istók illúzióttalan valóságsszemlélete és a Családi kör bensőséges népi életképe.

"Népinek és nemzetinek a forradalomban szerencsésen megvalósult egysége a szabadságharc bukása után megbomlott", a nemzet jelene egymással összhangba nem hozható részekre töredezett. Arany a nemzeti felelősség tudatától áthatva megkísérli költészetében a lehető, a múlt értékeivel "megtermekeztetni, elmélyíteni a jelent és megalapozni a jövőt."³⁰ Nem fél A puszta rémei-ben ironikusan, a Bolond Istók-ban

keserű kiábrándultsággal visszájára fordítani Petőfi pusztájának képét, s ugyanakkor hű marad a múlthoz, költészete a megváltozott közegben is elevenen őrzi, s tovább gazdagítja a puszta motivumkincsét.

Mig Petőfinél azt láttuk, hogy a puszta képéhez egyre több és egyre tágabb körű képzet kötődik, egyetlen - folyton gazdagodó - jelentéskört képezve, Arany költészetében épp ellenkező folyamatot figyelhetünk meg. Az egységes jelentésű puszta-kép elemeire bomlik, szétágazik, és egyes önálló-suló részjelentései járják át költészetét.³¹ A puszta jelképes képzetkőre három, egymástól formájában és hangulatában is elkülönülő jelentésben fordul elő Aranynál:

Tartalmában Petőfi puszta-képétől és a népies elemektől legtávolabb esik - amint már az előzőekben láttuk - a pusztaság ötvenes években kibontakozó motivumköre. Egyszerre utal a lélek tájaira és a nemzeti sorstragédiára. A bukást követő évek jellegzetes költői metaforáinak sorába tartozik a pusztaság, ritkán fordul elő főmotivumként, de versei képrendszerének gyakori elemévé válik. Petőfinél

A nemzeti hagyomány, a múlt értékekkel telített pusztája a másik - a puszta képét új vonással gazdagító - jelentéskör. Itt bontakozik ki legteljesebben a motivum két legfőbb, egymással összefüggő jelentésrétege, a hazára és a szabadságra való együttes utalás. A puszta már a Toldi-ban a nemzeti közösség jelképes tája, ez a jelentése a szabadságharc bukása után egy újabb mozzanattal bővül, áttételesen Petőfi-

re és a nemzeti élet múltba süllyedő nagy korszakára is utal a magyar történelem pusztája. Olyan világot idéz fel, melyben a költő otthonosabban érzi magát, mint a jelenben.

Az otthonosság másik változata jellemzi végül a valóságos alföldi világ ábrázolását, melyhez Aranyt személyes élmények sokasága fűzi. Az ő alföld-képéből "hiányzik mindenféle helyi elfogultság",³² az alföld világa jellegzetes nemzeti vonások hordozójaként jelenik meg nála. Magát az alföldi tájat Petőfi szellemében, az ő nyomán haladva ábrázolja megelevenítő erővel. Legszebb példa erre a Tisza-parti alkonyat leírása a Bolond Istók első énekében. A leírás befejező sorai a tájjal egy ritmusban élő népet is megidéznek:

Majd egy betyár tűnt el szilaj lován,
Majd varju rebbent föl csoportosan, -
Majd, földre hullott gyér csillagokul,
Csikós-gulyásnak esti lángja gyúl.

Az Arany verseiből kirajzolódó egykorú alföldi világ egyéni hangulatú Petőfi alföld-képéhez képest. "Pásztortűzzel és csirkepaprikás illattal teli alkonyi síkság" - jellemzi találóan Illyés Gyula.³³ A nagy eszmék a történelembe szorultak, családias, bensőséges hangulatú a jelképes táj. Személyessége áll a jelentés előterében, az ifjúság, az emlékezés tája ez. "Lelke mindig Szalontán volt - írja Schöpflin Aladár - s ami emlékképre, élettapasztalatra, ábrázoláshoz való mintára szüksége volt, mind onnan hozott emlékeiből vette."³⁴ Ettől az eltűnőben lévő otthoni világtól búcsúzik

Vásárban című versében, melynek emlékeket felidéző alföldi szekere a hasonló emlékező versek hosszú sorát nyitja meg:

De, hogy a mezőt, az anyatermészet
Kebelét elhagytam, sajog egy érzet,
Holtig sajog itt benn, - s tüzebben vér
Láttodra, te búzás alföldi szekér.

PUSZTASÁG, SIVATAG

A szabadságharc bukása után felerősödik a pusztulás, a kiüttalanság érzése. Egy kortárs így idézi fel emlékiratában a világosi fegyverletétel pillanatát: "A fájdalom, a legnagyobb amelyet megéltem, összeszorította szívemet, szemem azonban száraz maradt, könnyeim forrása zárva volt. Ilyet sem azelőtt, sem azóta nem kellett átszenvednem. Lelkemben, amelyet eddig a haza töltött be egészen, végtelen pusztaság maradt. Azt hittem, kezdem a Semmit megérteni."³⁵

A visszaemlékezés jól érzékelteti a korhangulatot, mely alól a költészet sem vonhatja ki magát. A széthullás, pusztulás hangulatai az uralkodók az ötvenes évek hazafias tartalmú műveiben. A pusztaság azoknak a jellegzetes motívumoknak a körébe tartozik, melyekben megfogalmazódik ez a hangulat. Petőfinél alig fordul elő a "pusztaság" szó. Most, hogy gyakorivá válik használata, jelentése is fokozottan áttérjed a vele rokon, hasonló hangzású "pusztá"-ra. Petőfi életbizal-

ma, mely beragyogta költészetét, nem találhat követőkre.

Tompa Mihály 1850-ben írott Alföldi képek című versében felidézi a virágzó rónát, de a derűs képet a felszín mögött lassan feltáruló valóság képe elkomorítja, Arany ezidőtájt keletkezett műveihez hasonlóan Petőfi tája nála is "elsötétül". "Tompa nyíltan akarta tolmácsolni a közhangulatot, közérzést és gondolkodást" - írja Bisztray Gyula.³⁶ A kor viszonyai - a kiméletlen önkény és cenzura - ezt nem teszik lehetővé, a költőket az allegorikus, az általános kifejezés mód felé szorítják. E külső erő és a korhangulat hatására így válik általánossá a népies hangnemben ábrázolt alföldi pusztával szemben - áttételesen erre utalva vissza - a pusztaság motívuma.

Madách A halál költészete című versében a halált érzékelteni a pusztaság képével:

Keresztülnyargal a széles világon,
Zúgó viharral tüzes paripán,
Croszlánnal játszik puszták fővényén,
Jégpalotát lakik a föld sarkán.

Vulkánt hamvaszt el, bérceket mos széjjel,
Tengert áraszt ki, megtölt völgyeket,
Felkerekíti a puszták homokját,
És száz hiú embermút eltemet.

"Lét és nemlét, élet és halál problémájának ez az időszerűsége költészetünkben nem pusztán metafizikai spekuláció, hanem a nemzeti élet negyvenkilenc után középpontivá lett, s bélyegét a személyes élményvilágra is mélyen rányomó kérdésnek irodalmi megnyilatkozása" - állapítja meg Rónay György.³⁷

A komor közhangulat idővel enyhül, a nemzeti élet külszine tetszetőssé válik a hetvenes évekre, de a távlat nélküliség, a kiüresedés érzése mélyen beivódik a lelkekbe. Az "élet pusztasága" metafora gyakran fordul elő Vajda János verseiben, Sirámok ciklusában így tűnik fel a kép: "Néma sivatagba rohanok én; de mi haszna?" vagy "Céltalan bolyongjam én át / A sivatag életet -" E versekben is jól megfigyelhető, jellemző stílusjegy, hogy a pusztaság motívum környezetében ritkán tűnnek fel népies elemek, a világirodalmi példákhoz kötődik közvetlenebbül ez a motívum.

A PUSZTA MINT A SZABADSÁG JELKÉPE

Vajda János költészetében a megváltozott társadalmi közeget és egy kibontakozó új művészi magatartást is tükrözve az egyéni szabadság gondolata kap hangsúlyt. Pontos képet kapunk a szabadságnak erről az értelmezéséről, ha A beduin című versét összevetjük Petőfi beduin-hasonlatával A csárda romjai-ban. Mig ott az eszményi szabadság szinonimájaként tűnik fel a kép, Vajda lírai hőse az "utolsó beduin", aki a kilátástalan tulerővel szembeszállva inkább életét adja a szabadságért, minthogy vállalnia kelljen a szolgasorsot. A világ megváltozását, a szabadság visszaszorulását a puszta negatív hangulatú képeivel érzékelteti a költő. A szabadság jelképes tája a versben: "néma sik", "szörnyű sivatag",

"rideg haza", és az utolsó embert, aki becsületes, nemes, tiszta, szelíd, "néma kin" gyötri, árva, társtalan, szenvedő. A szabadság gondolata a magánnyal és a pusztulással társul Vajdánál.

Már Arany költészetében megfigyelhettük, hogy az eszmények megvalósulását a múltba eltávolítva ábrázolja. Az eszményi múlt képe Vajdánál is feldereng, és neki is jellemző módszere az eltávolítás. A szabadság témájának ábrázolására többszörösen indokolt az egzotikus, távoli környezet. A költőnek nemcsak ezért van szüksége erre az eljárásra, mert a korban nem lehet a régi nyíltsággal megszólalni, hanem mert a Petőfi számára élményforrásul szolgáló Alföld ekkor már más gondolatokat ébreszt. A költő Credo-ja a régi pusztai világ eltűnése:

Eltűnt és új díszbe öltözött a puszta,
Szebb délibáb - jólét fényébe úszva,
Kinvallató pandúr s futó betyár
Helyén sűrűn a mozdony griffje jár;

Vajda költészetében más a helye és súlya a tájmotívumoknak, mint Petőfinél vagy a romantikusoknál. Szorosan összefügg ez a költői technika, az utalás- és metafora-rendszer átalakulásával, mely e korszakban Vajda lirájában jelentkezik legerőteljesebben.³⁸

A táj képe nála hangsúlyozottan alárendelődik a költői szubjektumnak, a költő belső valóságának. Petőfi a közösség nevében vette birtokba az alföldet, Vajda egyedül áll szem-

ben a pusztasággal, mely az ő számára is a szabadság jelképes tája. A szabadság jelképeként megjelenő pusztá Petőfinél a szárnyalás, a korlátozatlanság, a végtelenség képzetével társul, Vajdánál a tér végtelensége épp ellentétes értékű:

Elindul im egy árva lélek,
Előtte a nagy pusztaság;
Az úttalan végtelenségnek
Kétségűzötten nekivág.

A végtelen pusztaság mellékjelentésének átértelmezése - az eszményi, korlátlan szabadság helyett a végtelen úttalansága és magánya - a század utolsó harmadában elterjed, egyik jeleként a művészi érzésvilág átalakulásának.

A PUSZTA MINT A HAZA JELKÉPE

Petőfi pusztája mint a legjellegzetesebb hazai táj, mint a haza jelképe 1849 után általánosan elfogadottá válik.

Az ötvenes években a Petőfi-kultusz szellemében a tájköltészet is népszerű. Ez a tájköltészet azonban felszines és modoros, ihletőjéhez csak külsőségeiben kötődik. Képviselői lényegében a Petőfi előtti korszakban kialakult romantikus sztereotípiákhoz nyúlnak vissza, melyek ekkorra már elraktak, kiürültek. Épp az a tartalom hiányzik e versekből, mely élettel töltötte meg Petőfi alföldjét.³⁹ Nem népi, hanem folklorisztikus, nem egyetemességre törő, hanem provin-

ciális ez a tájköltészet.

Ha a korábbi értelemben vett tájköltészet el is veszti időszerűségét, a magyar pusztá motivumköre eleven marad. A nemzeti szimbolika, a haza köztudat szerves részévé válik mint a magyar jelleg kifejezője. Már a negyvenes évek tárgyalásánál utaltunk rá, hogy ez a korszak hatásában túllép az irodalom határain. Az irodalomban megfogalmazódott pusztakép széleskörű elterjedésével egyidőben törvényszerűen megindul lesüllyedése. Mint a hazafias költészet egyik kulcsmotivumát ugyanis haladó és retrográd törekvések egyaránt ki-sajátítják. A "magyar pusztá" fogalom bekerül az alacsonyabb értékekre orientált "hétköznapi kultúra" kelléktárába is, és ez is korlátozza művészi felhasználásának lehetőségeit.⁴⁰

"Künn jártam, odakünn a nép között" - kezdi Tóth Kálmán, az ötvenes évek epigonköltészetének "legmarkánsabb" alakja A nép című költeményét, melyben jellemző példáját találhatjuk a pusztá motivumkör hazafiaskodó, frázisszerű felhasználásának:

Bejártam aztán a pusztákat is,
Láttam a rónák szabad, nyers fiát,
Nem is őt láttam, hanem mely vivé,
Csak a száguldó, tüzes paripát.
Amerre ment, az isten könyűje,
Örömharmat csillogott a buzán,
S én fölkiálték rá önkénytelen:
Ez, ez az itt, a született huszár!

A népiesség 1848-ig kiforrt elveit kanonizáló nép-nemzeti irányzat az ötvenes években nem veszi, nem is veheti át

Petőfi művét teljes szélességében, hanem csak a kor képére alakítva. A halott költő értékelésében a nemzeti elem kerül az első helyre, egy átformált, leszűkített Petőfi-kép marad a felszínen. A túlzás is természetesen fejlődik ki, hiszen kezdetben a közösséget ért súlyos csapások miatt a közönség kritika nélkül fogadja el e témakört. Ez a korszak terjeszti elépíti be a közizlésbe a "magyar pusztát" fogalmát. Például Madách, aki drámaiban következetesen elszakad a hazafias költészet sablonjaitól,⁴¹ verseiben a legnagyobb természetes-séggel használja fel a pusztát hazára utaló jelentésréteget, melyet mindenki ért és ismer:

Ameddig látom alföld rónaságát,
Felette múltak délibábja kel,
Szent vér hizlalja lengő dús kalászáat
És tápot a test, a lélek benne lel,
Nem félellek hazám!

A költői képkincs részévé vált puszták-kép szerepét és értékét felhasználásának módja dönti el. Az ötvenes évek elején Tompa még nagyhatású műveket ír ebben a témakörben. A hatvanas évektől egyre inkább költői közhellyé válik a puszták hazafias tartalmú felidézése. A felnövekvő új költőnemzedék szemében hitelét veszti a kiegyezést követő idők retorikus, tartalmatlan hazafisága.

Az újabb költőnemzedék képviselői, Reviczky és társai vagy mellőzik, vagy ironikus anti-petőfiánus hangsúllyal emelik műveikbe a magyar puszták témakört. A legismertebb pél-

da Arany László verses regénye, A délibábok hőse, melynek egyik jelenetében a tavaszi alföld megejtő leírása után a költő beleborítja hőseit az előbb még eszményített alföld sarába.

A lassan felnövekvő új irodalom utja a század utolsó harmadában elválik az egyre jobban bezárkózó népnemzeti irányzattól. A falusias idillbe visszahúzódó, a kor eszméitől egyre jobban elmaradó irányzat költői fokozódó lelkesedéssel versenyeznek, hogy ki imádja jobban a nemzetet, a közönség pedig, különösen a "hivatalos" Magyarország szívesen hallgatja Szabolcskáék vallásos retorikáját: "Isten e földet tán / Külön teremtette, / S mint egy selyemkendőt / Ide terítette, / - Gyönyörködni benne." - írja a Hortobágyról.

A pusztai költői értékű ábrázolása a népnemzeti irányzathoz kötődő költők körében csak a századforduló után, késői utórezgésként újul fel. A délibábos, rezgőnyárfás nemzetieskedés, mely a század végére előnti az országot, az irodalmat is választás elé állítja.

II.

I R O D A L M I F O R R A D A L O M A S Z Á Z A D F O R D U L Ó N

A századfordulón a magyar irodalom új korszakába lép. A kirobbanó irodalmi forradalom végre "nyíltávolon túlra" maga mögött hagyja az egyre anakronisztikusabbá váló népi-
nemzeti költészetet. A megújulás háttérében a társadalmi élet és gondolkodás nagymértékű átalakulása áll.

Móricz Zsigmond több évtized távlatából így jellemzi ezt a korszakot: "/az általánosan uralkodó nemzeti liberális - horizontális - politikai elgondolás mellett/ a mai század elején feltört nálunk egy egészen új politikai irány...Egy statikai átvizsgálása az életformáknak, egy vertikális politikai harc. Egy megdöbbentő életlátás, amely függőlegesen metszette át az életet: a szocializmus...Igy egyszerre két, egymástól elgondolásban merőben ellentétes irányú politikai harc folyt az életben. A kettő egymást meg nem érthette, ahogy a sik irány a merőlegessel csak keresztezheti egymást."

Az egymást keresztező irányzatok szemléletes képe nemcsak a politikára, az irodalomra is érvényes. A társadalmi változások nyomán új irodalomszemlélet és új izlés bontako-

zik ki. A nagy vállalkozást, a költői látásmód és kifejezés-rendszer átalakítását a Nyugat közé tömörült fiatal írók tá-bora, a "nagy nemzedék" hajtja végre, és az irodalom élén Petőfi után újra egy vezéri egyéniség áll, Ady Endre.

Az új irányzat éles harcban tör utat magának. Az irodal-mi élet két táborra szakad, hivatalos - hivatalból konzerva-tív - és haladó irodalomra, és a szembenállás következtében az újítók hangsúlyozottan, programszerűen elhatárolják magu-kat az előző korszak kifejezésmódjától és témakincsétől.

A kettészakadással egyidejűleg egy másik folyamat is zajlik már az 1880-as évektől: az irodalom sokágúvá válik, kiteljesedik. A korszak írói kihangsúlyozzák egyéniségüket, eredetiségüket. Először történik meg irodalmunkban, hogy u-gyanarra a kérdésre többféle helyes válasz érkezik, érkezhet.

A belső tagolódás önmagában is jelzi, hogy a "magas" i-rodalom és a közizlés közti szakadék ebben a korban sem csök-ken, sőt most mélyül el igazán, ugyanakkor kezdetét veszi a zenével az élen a népművészet magasra emelésének második nagy hulláma.

Nemzeti irodalmunk első igazán átütő erejű költői világ-képe, és a "Petőfi-Arany világkép"-nek a köztudatba 48 által bevésett jelképrendszere nagy hatással van e korszak alkotói-ra is, közvetlenül azonban a Nyugat mozgalma a népnemzeti is-kola utolsó korszakának deformált változatával kerül szem-be. A modernség és a nemzeti érzésvilág összeegyeztetésének nagy kérdésére sokféle válasz születik, ez a sokarcúság,

összetettség tükröződik a puszta motivumkörének jelentésváltozásában is.²

A puszta-téma kanonizált sablonjai a megváltozott költői közegben már nem alkalmasak magasszintű alkotások létrehozására. A romantikus tájköltészetből eredő nemzeti toposz nemcsak tartalmilag ürül ki, a költői eszközök szintjén is túlhaladottá válik. A konzervatív hivatalos irodalom eszköztárában mégis megmarad a pusztá-tematika kiemelt szerepe, hiszen a közizlés kiszolgálása és állandó újratermelése a feladat. Az egyre hamisabbá váló puszta-romantika tovább él egészen a mai napig, bár egyre inkább a kultúra perifériális területeire szorul.

Az ellentmondásos örökséggel az új irodalom nevében Ady néz szembe, aki teremtő erejű költői gesztussal új értelmezést ad Petőfi pusztájának a "magyar Ugar" képében, beemelve ezzel a tradicionális motivumkört a megújuló költői motivumkincsbe.

Ady mellett a kortársak közül Juhász Gyula költészetében kel önálló életre a puszta motivumköre. A többi "nyugatos" költő témakezelését az jellemzi, hogy kerülnek az előző korszak költői tematikáját, így a puszta-témát is. Kiindulópontként elfogadják Ady magyar ugarját, és néhány figyelemreméltó kísérletet tesznek a hagyományos motivumoknak költői világukba való beillesztésére, átértelmezésére.

A D Y E N D R E

Ady költészetének élén Petőfi pusztájához hasonlóan egy nagyhatású költői jelkép áll: a magyar Ugar. A hasonlóság nemcsak a kép életművön belől elfoglalt helyéből ered, az ugar motivuma közvetlenül kötődik a pusztához, jelképezve a költői újítás és a hagyomány bonyolult összefüggéseit.

Kulcsmotívum, összegzés a magyar ugar kép, megtalál és kimond, tudatosít valami nagyon fontosat. Érdekes összevetni az ugar-versek szemléletét egy az "Arany-iskolához" tartozó költő látásával. Vargha Gyula 1908-ban így ír Petőfiről:

Megérti-e a sokaság, ha hallja,
Lantod nemes, igaz költészetét?
Szent-é neki e föld áldott ugarja,
Melyről dalod pergő mézét szedéd?

/Petőfi/

Nemes, igaz, szent, áldott - sorakoznak a jelzők a versben szereplő ugar szó körül. Petőfinek kedves és gyakran használt jelzője volt a "szent", de itt a "szent világszabadság" távlata helyett csupán valláserkölcsei értékekre nyílik kilátás. Adyra gyökeresen más költői látás jellemző:

Óh, ez a nagy sivatag,
Óh, ez a magyar Puszta,
Szárnyaimat már hányszor
Sározta, verte, húzta.

/Korán jöttem ide/

Vagy:

Ez a szomorú magyar róna,
Halálzagú, bús magyar róna,
Hány megölt lélek sikoltott
Bús átkot az egekig róla.

/A lelkek temetője/

Szomorú, halálzagú, bús - nemcsak a jelzők hangulata ellentétes, jelentésük is az elvontság más síkján helyezkedik el. A "Petőfi szavánál van szükség jobb szóra" gondolat megvalósításának lehetünk tanúi. Mert az Uj versek világa, s benne A magyar Ugaron ciklus szemlélete úgy áll szemben a századforduló népiességével, hogy közben áttételesen, a jelentés mélyrétegeiben Petőfihez, a magyar irodalom központi hagyományához kapcsolódik.

Ady "kerülő motivummal", a táj másfajta látásával kezdi meg a maga forradalmát. Szembefordul az "aranykalással ékes rónaság" mítoszával, amit szentségnek tekintett fél évszázad magyar költészete, de ez csak látszólag, a felszínen leszámolás a "magyar pusztá"val. Lényegét tekintve e költői magatartás egyenes folytatása a Petőfiének.³

"...ugyanez a költő, ötven évvel ezelőtt, egészen bizonyosan kritika nélküli vadsággal, forró szuggesztióval dicsőítette volna a hazát: azért, mert akként dicsőíteni akkoron tilos volt, amiként most tilos dicsőíteni emigy" - írja egyik kritikusa e költői magatartás következetességére utalva.⁴

A legfontosabb közös vonás Petőfi és Ady költészetében a közélet és magánélet együttlátása, az ugar motivumában is testet öltő mélyen személyes közéletiség, mely túlmutat a versek világán.⁵ Ahogy Petőfi beleszötte egyéniségének alapvonásait alföld-képébe, ugyanúgy, vagy ha lehet, még hangsúlyozottabban elvezetnek a lélek tájaira az ugar-versek. Ady önmagát találja meg az Ugar szimbólumában, de az egyéniség és a belső függetlenség kivívása egy nemzedék önmagára eszmélését is jelenti.⁶

A felszabadító erejű szavak, látomások kimondásához az erő, az elszántság érzése társul Petőfihez hasonlóan Adynál is. De míg Petőfi egy kivételes, forradalom felé haladó kor közegében alkot, Adynak le kell gyűrnie a tehetetlenség bénító élményét, lázadó indulata a "nem lehet"-en keresztül tör utat egy dacos "mégis"-hez.⁷

Bármennyire is megváltozott a költészet helye, szerepe az életben, bármennyire át is alakult a költői eszköztár, Ady költészetében hasonló átlényegülésnek lehetünk tanúi, mint ami annak idején a népiesség pusztájával történt. Az önmagukban is teljességet képező versek kapcsolatba kerülnek egymással, és az első kötetek versciklusaiból, az ugar-nak a költői szimbólumrendszer többi eleméhez viszonyított elhelyezkedéséből felsejlik egy látomás a kor Magyarországról. A magyar ugar képe visszhangot ver a kortársak lelkében, a költői gondolat túlcsap az irodalom határain a kultúra szélesebb területeire, és a közgondolkodást alakító erővé válik.

Amikor összegezni próbáljuk, hogy milyen főbb jelentésrétegeket sűrít magába Ady ugarja, erről a költészet és a kor találkozásából kikristályosodó jelképre is gondolunk.⁸

Az ugar motivumkörét is a "falusi Magyarország" tárgyi világa határozza meg, hasonlóan Petőfi alföldjéhez. Mint láttuk, már Petőfinél sem kizárólag a tájélmény a pusztatéma kibontakozásának alapja, Ady ugarjának pedig még kevesebb köze van a földrajzi, etnográfiai tájhoz. A jelentés előterében nála az irodalmi, nemzeti jelképpel való küzdelem áll, az előző korszak - széles olvasóközönség által elsajátított - motivumrendszere tűnik fel egy megújított költői közegben és megváltozott jelentésben.

Ady a magyar költészet és nemzettudat egyik központi jelképével száll szembe, annak átértékelésére vállalkozik. Kulcsszava az ugar-verseknek a "magyar", és a magyarság az új fogalmával társul.⁹ Oppozíciós szemlélet ez, minden elemében tagadja és cáfolja a bevett, uralkodó értékrendet. Az új nevében elveti a konzervatív értékeket megtestesítő "régit"-t, melynek helyébe az "ősi" kerül. A negyvennyolcas hagyomány helyett a magyarság-gondolatnak egy ősibb rétegére, egy másik vonulatára utal az ugar-kép, s a rokon motivum, az ősi, keleti pusztá felidézése.¹⁰ Arra az illúziótlan, a nemzetet önmagára eszméltető látásra, melynek közvetlen ihletőként is szerepet játszó őse Széchenyi "nagy Parlag"-ja, s melynek indulata feltör Aranynál /a Bolond Istók-ban például/, s áthatja Vajda János költészetét. A századvég

kritikátlan nemzet-kultuszával szemben is egy régebbi, a tizenhatodik századi prédikátor költőig visszanyúló költői hagyomány újul fel az ugar-versekben: a nemzetostorozó költői magatartás.¹¹

Az ugar-kép, a hazafias téma egy megváltozott jelentésmezőbe és költői összefüggésrendszerbe illeszkedik. A hangsúlyozott szembenállás ugyanakkor kötődés is az előző korszak motivumkincséhez, hiszen a tagadásnak ez a módja azzal jár, hogy a régi motivumok a vita, az átértelmezés tárgyai-ként állandóan jelen vannak. Miközben a költő feloldja az előző korszak "automatizált kódját", a múlt fogva is tartja őt. "A kor fogalmazott így" - állapítja meg Király István az Új versek Előhang-jának történelmi metaforáiról, s a megjegyzés az ugar-motivumkörre is érvényes.¹² Az ugar-versek egyik alaprétege az előző félszázad költői köznyelve.

Az Ugar azonban nem egyszerűen nemzeti szimbólum. Egy átfogó, egyéni jelképrendszer egyik, a többivel egyenrangú eleme. A "szimbolista" szimbólum jelentésmezejére az állandó többértelműség, és a jelentésrészletek sejtető jellege a jellemző. Kezdetről egyetemes jelentésű is a magyar ugar: sorspusztá, a halál, a titkok pusztája. Az egyéni sorsra, a magyar életre és az egyetemes emberi létre utaló jelentésrétegek nem különíthetők el, mert az ugar-képet minden versben másként megújuló rejtett összefüggések kötik össze a többi szimbólummal.

Ez a sajátos belső összefüggésrendszer magyarázza, hogy a magyar ugarhoz hasonló, metonimikusan az úri Magyarországra utaló jelentésben a táji, földrajzi és történelmi megnevezések széles skálája fordul elő: mocsaras róna, vad mező, nagy sivatag, csalános szikföld, sivó homok, juhlegelő, mocsár, lép, ingovány, rest magyar Tisza, Pusztaszer, Hortobágy. A hangulat és az utalás módja azonos, de minden esetben más tárgyi kép és más asszociációs kör kerül a jelentés előterébe.¹³

Az ugar-képzethez rendszeresen társuló motivumok közül a burjánzó gaz, a varjak, a köd, a szürkesség emelhető ki.¹⁴ Önálló verstémaként megjelenik Petőfi témái közül is a csikó, a csárda, a Tisza, a pásztor, és állandóan visszatérnek a századvég falusi Magyarországra utaló közhelyei, természetesen az eredetivel éppen ellentétes jelentésben.

Érzelmi, hangulati és tipológiai egység fűzi össze e motivumokat, és belőlük minden egyes vers világában egyedi, gyakran különleges szimbólumok formálódnak.

Az összetett jelentés kialakításában fontos szerepet tölt be a pusztaság világirodalmi motivumköre is. Az ugarversek hangulata és alaphelyzete - a lírai hős és az őt körülvevő pusztaság konfliktusa - a forró sivatag képével fonódik össze A rég-halottak pusztáján című versben:

Napverte pusztán, lila ég alatt
Lángol a vörhenyes homok.
Egy óriás tüzes kemence
A puszta. És én loholok.
És én loholok, loholok.

Hasonló hangulatú, rokon motivumokból épülő kép tűnik fel ezúttal biblikus hangvételben a Dühödt, halálos harcban című, évekkel később íródott versben:

Tátongó puszták strucc-madaraként
Rosszalkodok, futok, csalogok:
Elfordult az én szívem én bennem
S úgy kell magammal is verekednem,
Miként egy följáró halott,
Tátongó puszták strucc-madaraként.

A két idézetet összevetve is jól látható, hogy a hasonlóságok és különbségek rendszere hogyan szövi át a verseket, s a puszta motivumkörét. Az egymástól olykor egészen távoli "megtestesüléseket" a költői magatartás és szemlélet egysége fűzi egybe, a költői képek mögött kirajzolódó egységes összefüggésrendszer.

Figyelemre méltó, hogy maga az "ugar" szó az Uj versek kötet után szinte teljesen eltűnik Ady költői szótárából. A magyar ugar nemcsak abban az értelemben kerülő motivum, hogy rajta keresztül tör felszínre a költői forradalom, kerülő abban az értelemben is, hogy negatív jellege miatt megkívánja a továbbfejlesztést. A tagadást, a magyar világra

kimondott vétót pontosabbá kell tenni, ki kell bontani. A "magyar Puszta, magyar sivatag, magyar juh-legelő" jelentésrétege a későbbi verseket is átszővi, de a hangsúly már Az Illés szekerén kötetben áttolódik egy másik témakörre: a beharuzott alföld, a "téli Magyarország" képre.¹⁵

A végtelenbe nyúló havas pusztaság, "a nagy hómező, az eltévedés országa, mely létezésnek is neveztetik", a pusztá motívumkör egyik fontos elágazása. A világ költészetében is jól ismert, gyakori például az orosz költőknél - Puskindól "eszenyinig -, s a bibliai pusztaság toposzához hasonlóan része az egyetemes költői motívumkincsnek. Talán ezzel is összefügg, hogy a magyar költők gyakran használják filozófikus, elvont mondanivalók kifejezésére. Adynál olyan életet, sorsot vallató versekben fordul elő a hómező képe, mint A menekülő Élet vagy A fölthamadás szomorúsága:

Valahol hóban elakadt,
Valami messze hómezőn
Az én régi valóm.

A hómező motívumköre önmagukban is nagyhatású, dekoratív elemekből épül. Tél, éjszaka, varjak - a látványos színhatást használja ki a Mert túlságosan akarlak című vers záróképe: "Jönnék a téli varjak / Feketén a hómezőn".

A téli Magyarország-ban ugyanazok a "komor tájszínek" tűnnek fel, amik az ugar-verseket jellemzik. De a versnek van egy másik jelentésrétege is. Míg az egyik irányban a "téli Magyarország" kép a magyar ugar jelentésköréhez kap-

csolódik, ez a másik jelentésrétege a hómező, és közvetetten a mező motivumköréhez köthető.¹⁶

Ady egyik korábbi verséből való a következő kép:

S itt állok a fehér mezőn,
Mint árva platán-fa.

A platán-fa álmá-ban a fehér mező képe hangsúlytalan, a szimbolikus platán magányosságának szecessziós diszlete. A mező ilyen háttérmotivumként való használata régóta szokásos a költészetben, de önálló, jelképes jelentésben is gyakran fordul elő. Ady kései verseiben gyakran feltűnik ez a tájmotivum.

A mező mint költői téma jóval nagyobb múltú a magyar pusztánál, az antik bukolika tájaként a bibliai pusztasággal egyidős. Kultúrtáj, humanizált természet a mező, mely vagy mint megművelt vidék, vagy mint az élet otthonos tája az emberhez kötődik. Ilyen jelentésben használja például Arany már idézett Vásárban című versében a szót.

A természet súlya, szerepe 1914 után megnő Ady költészetében. Ekkorra az ugar-versek "ellenséges természet", "vad világ" képzetét egy más érzelmi töltésű mozzanat váltja fel: a természethez való visszatalálás, a természettel való azonosulás élménye.¹⁷

E kiteljesedő természetszemlélet egyik kulcsmotivuma az "embertől érintett" táj jelképe, a mező. "Ragyogásos, nagy szivek a mezők / S ragyogásos, nagy mezők a szivek" - írja Az Ősz dicséreté-ben. Az emberi és a természeti

szféra azonosítása, egymásba játszatása a kép legjellemzőbb mozzanata.¹⁸

Ady költői világában az ugar, a pusztaság pozitív ellenpontja a mező. A két motívum összefüggését jól példázza Az elüüllyedt utak című verse, mely "a titkok nagy mezője" és a "vaksötét puszta" ellentétére épül. A mezőhöz a felfelé törés, a részegség, a rohanás érzése és csupa kellemes érzet kapcsolódik:

Rét, út, virág, illat és udvar,
Kapu, hit, kedv, mámor, nóta, múlt.

A mezővel szembeállított puszta vad, vaksötét, sűrű köd borította; éj, vénség, csönd veszi körül a lírai hőst.

A mező motívumához - összhangban a költői hagyománnyal - Adynál sem kapcsolódik részletező tájrajz, a másik irányba viszont, a jelentésgazdagodás, szimbolikus jelentéssel való felruházás irányába nyitott az út. Meg is találhatjuk a mező képét az általánosítás különböző lépcsőfokain. Természeti képként leggyakrabban a tavasz, a virágzás képzetköréhez kapcsolódik:

Pufók felhők, dalos fuvalmak,
Foltos fény-mezők a mezőkön,
Kinok a szivben. Ő jön, ő jön,
A szent Tavasz...

/Tavasz a faluban/

A szabadság képzetét is társítja a mezővel:

En a virágot gyökerén,
Szabad, nagy mezőn akarom.
/Első szeretőm ölében/

A Májusi zápor után csókos mezeje már a szimbolikus fel-
emelés felé mutat, de valódi Ady-fogalommal más, az ugar-kép-
pel rokon hangulatban válik a mező. Az Uj magyar bukolika
tája ez, "ezernyi nyár leigázottja", "nagy Mező":

Hárman vagyunk csupán a nagy Mezőn:
Az Isten, én és egy paraszti átok.

Végül pedig, mindennek a csúcsán és túl mindenén,
A halottak élén verseiben a költő számára az egész világ
"a Mező":

Most a Mezőn mindenki veszt
S vér-felhők futnak szabadon
S hű csapatomat most lelttem meg.

Azt a folyamatot láthatjuk itt, melyben a költő magához
hasonítja, meghódítja az eltérő jellemű képet is. A költői
pályát nyitó magyar Ugar és A halottak élén Mező-je is a
pusztulással való szembeszegülés hangulatát sugározza, de
a különbség, ami az ugar és a mező képi világa és jelentés-
rétegei között felfedezhető, mutatja azt az utat, amit a
költő pályája során bejárt: az ugart még kívülről, a tagadás
és szembeszállás indulatával szemlélte, a mező pedig már a
megérkezés, a természettel, a világgal, Élettel és Halállal
való azonosulás, a teljesség átérzésének a motivuma.

J U H Á S Z G Y U L A

Vidéki költő - ez a jelző kapcsolódik Juhász Gyula nevéhez az irodalmi köztudatban. Egy félig-meddig kényszerűségből vállalt költői magatartás, egy megszenvedett szerep, amit egyik versének soraival így jellemezhetünk:

Mások a parlagraól büszkén magasodtak az égnek,
Ő a magyar föld méla porába hajolt.

/Endre Béla sirján/

A világ meghódításának fordított költői útját jelzi ez a lefelé és befelé irányuló szemlélet: korlátok szorításában is kifejezni a teljességet. Illyés így látja Juhász Gyula viszonyát a Nyugat többi költőjéhez: "Juhász Gyula költészete érintette e /ti. a nyugatos/ költői magatartás csaknem valamennyiét, de valamennyit már kezdettől fogva csak próbaképpen; hogy aztán lirája a legnehezebb, a legnemesebb forma: az egyszerűség felé hajoljon, mely a magyar költészet hagyományos formája volt."¹⁹ Itt találta meg az igazi hangját: formában az egyszerűségben, témában pedig az "alföldi" verseiben.

Juhász Gyula egész költői pályáját végigkíséri az Alföld, Szeged és a Tisza állandóan megújuló élménye. Alföldisége több forrásból ered. Az első, a legközvetlenebb élményréteg a gyermekkor, a szülőföld idővel egyre fontosabbá váló emléke. A távoli vidékeken tanárkodó költőben erő-

sődik fel a vágyódás a szülőföld, az eltűnt boldog otthoni világ után. Szakolcán, 1911-ben írja az Üzenet Szegednek című szonettet, amit később több hasonló, a hazai tájat megszólító, személyes közelségbe hozó verse követ /Szonett Szegedhez, A Tiszához/. A versben a szülőváros és a lírai én, a költő kapcsolata szülő és gyermek viszonyaként jelenik meg:

Ó, érzed-e, hogy várja őt a róna,
A te borús és bolygó fiadat?

A szülőföld, a haza, aminek fogalmába a hagyomány, a történelem is beletartozik, Juhász Gyula költészetének egyik sarkpontja. Az alföldi táj nemcsak mint közvetlenül megélt élet hat a költőre, kulturális élmény is.²⁹ "Micsoda nagyszerű, daloló és zenélő rengeteg a múlt, a hagyomány, a tájék, ahol születünk" -írja egy helyen.²⁰

A modernség, az eredetiség legalább annyira meghatározó vonása Juhász Gyula költészetének, mint a hagyományokhoz való kötődés. Ezt a kettős élményvilágot Váci szeptember 1899 című, ifjúságára visszatekintő versében így érzékelteti:

A kispap lelke messze ógyeleg,
Várják pásztortüzes tiszai tájak,
És ő egy halk Verlaine-versre gondol.

A vállalkozás, Ady, a Nyugat, a kor nagy vállalkozása, a modernség és a nemzeti érzésvilág összhangba hozásának ki-

sérlete őt is izgatja. Ehhez keres támaszt a múltban is, és Adyhoz hasonlóan így jut el a magyar régmúlthoz: egy ősi, keleti, még szabad és friss pogány világ gondolatához, az Ős Turánhoz. A "pogány" szóba sűrithető mindaz, amit a "kései, tépett igríc" beleérez a múltba. Az Ősöm című versben, mint a hasonló témájú verseiben általában, a jelennel szembeállítva tűnik föl a "pogány nótát" éneklő költő-ős, és körülötte természetesen a "nagy keleti pusztaság":

Valami igríc volt az Ősöm
A nagy keleti pusztaságon,
Valami kóbor, szabad igríc,
Ki élt nótázón, napimádón.
Valami igríc volt az Ősöm.

Az Ős-kelet, Turán gondolata pályájának két szakaszán foglalkoztatja fokozottan a költőt. Az indulás éveiben, 1906 és 1908 között, és a huszas években. Az alapérzés mindvégig a nosztalgia, az elvágódás, az idegenség a jelenben, ahol a költő nem érzi otthon magát. A huszas években ez az érzés kiszélesedik, közösségi háttérrel kap. Az elvágódás mozzanata továbbra is felfedezhető az ekkor született versekben /Turán után, Regös az udvarban, Nosztalgia/, de a puszta már mint kollektív szimbólum szerepel. A nemzeti jelentésrétege válik hangsúlyozottabbá, például az Ének Bukosza Tanács Ignácról című versben így:

Oly góggel nézett a kocsmába szét,
Mint egy Homér. Mögötte volt a nép,

A mult, a puszták, egy magyar világ,
Ujjongva sirtak a melódiák.

Hogy miért csak a multbeli, a történelmi pusztá nemzeti jelentésmezejét használja ki hangsúlyozottan, azt A szeri pusztán című vers magyarázza: a költő az elfelejtett és elárult multat idézi fel a méltatlan jelennek. A modernség egy mitologizáló költői magatartással társul; a hajdan volt kollektív erőt, mely rejtve, a mélyben él, egy-egy magányos művész őrzi még magában. Ezzel a háttérrel érthetjük meg a legjellegzetesebb Juhász-alkotásokat, a tájverseket, a költő viszonyát a jelen alföldjéhez.

A korai és az évtizedekkel később született tájversek között nincs lényeges eltérés. Egységes, egyéni motívumrendszer szövi az őket az 1910-es Tiszai csönd-től az 1929-ben íródott A Tiszához címűig.

Tájfestő verseivel szorosan kötődik a hagyományhoz a költő. Szemléletén érződik Petőfi hatása, alkotásmódjában pedig változatlanul továbbél néhány tizenkilencedik századi mozzanat.²¹ A különbség persze Juhász Gyula és Petőfi tájversei között szembeötlő, jól mutatja ezt már szóhasználatuk eltérése is. Olyan Petőfi által gyakran használt szavak, mint a betyár, csikós, csárda, ménes - szinte teljesen hiányoznak Juhász Gyula költői szótárából. A "puszta" szó helyett gyakrabban használja a stilizáltabb "róna" kifejezést az alföldi táj megnevezésére.²²

Juhász Gyula nem szakítja ki olyan lendülettel az alföldi tájat a hagyományos értékrendből, mint Ady. Felhasználja, beépíti verseibe a "hazai táj" témakör pozitív töltését, csak éppen a hangsúlyt nem a nemzeti elemre helyezi, mint a népi-nemzeti iskola költői. Az ő hangsúlyozottan egyéni motívum-rendszere más irányba, a személyesség és a filozófikus távlat felé nyit utat.

Az alföldi táj megjelenítésében kerüli a témakörhöz tapadó ikonográfiai sablonokat, tájlatására a "konkrét táj konkrét szemlélete" a jellemző.²³

Ma már fel sem tűnik például, hogy ez a Juhász által festett táj mennyire hétköznapi, mozzanatai mennyire a véletlen szeszélyével ötlenek fel - írja Kiss Ferenc, majd így foglalja össze e szemléletmód újszerűségét: Hozadéka máig-ható. A célirányos, példázatos, a valóságot apropóként, ugródeszkaként kezelő-hasznosító verssel szemben ez a látásmód ^{magukból} tette lehetővé, hogy a költői szándék a dolgokból s a létezés tágabb színterein kibontakozva ölthessen formát."²⁴

E köznapi mozzanatokra épülő versekben mindig megjelenik az ég: perzselő nap, alkonyi fény vagy éjszakai hold, és leggyakrabban a csillagok. A különböző "égi" motívumok szerepe ugyanaz: térben és időben kitágítják, a végtelenhez kapcsolják az élményt.

"Juhász költészetének legszebb színeit az a mély, opálos ragyogás adja, melyben oly sok van a tiszai pusztákra boruló délutáni égbolt bús tisztaságából és muzsikáló rezignációjából" - írja Tóth Árpád.²⁵ Egy állandó hang és egy

állandó szín, a költő egyénisége, ami átsugárzik az ábrázolt dolgokon, és mindehhez egy általánosító, részleteket egybe-rántó egyetemes, szimbolikus látás. Impresszionista és szimbolista mozzanatok együtt találhatók ezekben a versekben. Juhász Gyula - Tömörkény és Krúdy látásmódjával rokon - táji impresszionizmusának legjellemzőbb vonása a tiszta és egységes képi s hangulati tónus.²⁶

Ugyanakkor nem kétséges, hogy Juhász verseiben az alföldi tájnak hangulati hatásán túl mélyebb jelentése is van. A Tápai lagzi Tápéja a költő saját életét, a kort és általában az életet egyaránt jelképezi.²⁷ Az élet és a halál, öröm és elmúlás, szépség és pusztulás -, az élet alapvető, egymással feloldhatatlanul szembenálló összetevői képezik a vers rejtett témáját. A költő pesszimista, mély, feloldhatatlan ellentétet érez a világban. Ezt az érzést írják le a felidézett hangok: brummog a bőgő, kondul a repedt harang, kutyák vonítanak, varjúk kárognak, az ember morog. A nyomorúságos, mulandó földi élet torz zajával szemben - mely már a Magyar táj, magyar ecsettel "méla" tájképébe is belerikácsolt - a külső és belső végtelenség áll. Kulcsszava Juhász Gyula tájverseinek a végtelenség és a csönd. A Tápai lagzi parasztjainak szinte öntudatlan, reggeltől estig szünetestől a halálig tartó állandó tevékenykedése mögött is feltűnik:

De télen, télen a világ megáll,
És végtelen nagy esték csöndje vár,

A költő gondolatainak ezt a jellemző, végtelenbe lendülő mozgását érzékelteti az Este az Alföldön befejező versszaka:

Az országút elindul bandukolva
Az éjszakában tornyokat keresve,
Fáradt utast és aranypénzt a porba
S egyszer csak eltűnik a végtelenbe.

És itt, a végtelenség csendjében és magányában találja meg önmagát a költő, az "ősi, égi pusztákon". Belső világának ez a legpontosabban kivetített képe. Az egyik utolsó vers, a Venit summa dies... verskezdő felütése. - "Eljön mindenkinek a pillanat, / Mikor egészen egyedül marad" - az utolsó versszakban így visszhangzik:

Eltűnnek a boldog káprázatok,
Minden, mi az életnek színt adott.
Kialszik a remények csillaga,
S a lélek van a pusztában maga.

"BÚS MAGYAR RÓNA"

Ády magyar ugar képében egy egész nemzedék magyarság-szemlélete tudatosodik.²⁸ Az irodalmi progresszió tábora sajátjának tekinti az ugar-gondolatot, de mint költői téma más-más módon jelenik meg az egyes alkotók műveiben.

Az induló Kosztolányi verseiben is feltűnik az "obligát magyar táj", az Alföld, de a témához azzal a hangsúlyozott

irodalmisággal közelít, amire Ady így utalt kritikájában:

"Ha föladnám neki Arábia történetét, a reneszánszot, Hackelt, az egyszeregyet vagy a magyar agrárkérdést: ő mindegyikben ezer költői témát találna."²⁹ Nem a pusztaság téma uralja alföld-tematikájú verseit, motivumai nyelvi, stilizációs elemként épülnek be a művekbe.

Kosztolányi és általában a Nyugat költőinek szemléletét, látásmódjuk hasonlóságát és eltéréseit az Adyétól jól mutatják a hasonló motivumokra épülő "vonat-versek".

"Mi lett volna, ha akkori írónk, ha már Rákosiék és Herczegék nem is, de legalább Adyék Párizs mellett, a kávéházak és a nagypolgári szalonok mellett néha-néha kinéztek volna a parasztok közé. Nem gőzösről, hanem gyalog nézték volna meg az Alföld szegény népét" - írja Veres Péter a Falus krónika-ban.³⁰

Valóban megfigyelhető Adynál, Kosztolányinál és másoknál is egy visszatérő téma, a havas téli, éjszakai pusztaságon robogó vonat képe, melynek alapja, eredete a magyar alföldön való átutazás élménye.

Ady egyik vonat-verse, A téli Magyarország Kosztolányi Négy fal között című kötetével egy évben, 1907 decemberében jelent meg a Népszavában. Ez az első vers, amiben a magyar ugar gondolatát továbbvivő szimbólum, a téli Magyarország képe feltűnik. A magyar ugar motivumnál az azonosulás mozzanataival gazdagabb ez a kép. A költő már nem csak kívülállóként szemléli a télbe süppedt magyar tájat, megjelenik a ta-

nyák világával, a néppel való azonosulás, a népiség élményköre. "Ebben a megtalált közelségben, kiküzdött bizalmas közvetlenségben mozog a négy évvel későbbi Gőzösről az Alföld című vers is. A hang komor, tragikus, a költő fejlődésből kirekedt népével pörlekedik, de a megtalált közelséget nem adja fel."³¹

Kosztolányi azonosulás helyett épp a táj idegenségét, egzotikus vonásait hangsúlyozza ki. A magyar paraszt című versét, mely vonat-verseivel együtt első kötetében jelent meg, így fejezi be:

Mint egy bús isten jár a zöld mezőben,
döbbenve nézem, mint halad előttem,
és nem tudom, mi bántja nagy szivét.

Ellenkező irányba mozog Kosztolányi költői képzelete, mint Adyé A téli Magyarország-ban, eltávolít. Kosztolányi vonata "vérszemű szörny", "tűzszemű vadállat", mely lihegve, hörögve vágat a "nagy éjben". A szintér mindig az éjszakai, sötét messzeség; távoli mező, éji róna, legtöbbször pedig havas pusztaság, hómező. A száguldás, messzeség és sötétség motivuma a csüggedtség, magány, szorongás hangulatához kötődik, azt erősíti. Az éjben száguldó vonat körül eltűnik a valóságos táj, az "éji róna, kietlen pusztá" absztrakt képe marad meg, melynek hangulati szerepe a kietlenség, kísértetiesség kifejezése.³²

A pusztulás, a halál képzelete kapcsolódik a vonat moti-

vumához A holtak vonatja-ban:

Láttatok-e már a holtak vonatját?
Az éji rónán nesztelen suhan,
vas-házait halállovak vonatják,
lámpáiban lidércfűz ég busan.
Előtte a kietlen pusztaság hallgat,
az éj ijedve, sirva fölriad,
kisértetképpen tűnnek el a falvak,
s az ismeretlen, mennydörgő hidak.

Ez a költői gondolat Adynál is felbukkan például "A Gare de l'Est-en" című versében, s nála a halál kiváltó oka a közös sors, a magyar élet: a "magyar Temető" képe hívja elő az önhalottság motívumát.³³ Kosztolányinál ezzel szemben az általános, világirodalmi kötődésű, minden embert egyformán elérő, metafizikus pusztulásélmény a hangsúlyozott. Hasonló szemléletű Juhász Gyula A nagy temető című verse, az utazás a "bús hómezőkön" benne is az örök halál képét idézi:

Bús hómezőkön szikrák hullanak,
A dermedt éjbe lángol a salak,
És az örök fehérség nőve nő.

Ez a szemléleti különbség hatja át a "magyar pusztaság" ábrázolását is. Míg Ady a "vonat, száguldás, pusztaság, téli éj, halál" motívumkört is történelmi-társadalmi háttérbe ágyazza, Kosztolányi az alföldet, a magyar parasztot állítja a költői szubjektumból kivetített pusztulásélmény távla-

tába. Az ő költői világában a népélet, a "magyar világ" csak áttételesen, stilizáltan jelenik meg.³⁴

Kosztolányi magyar parasztja "méla, álmos, roskadt, bús", a táj "tikkasztó, poros mező, sötét ugar". A jelzők rokonai Ady jelzőinek, rokon a szemlélet, de más a költői mondanivaló. A népi világ egzotikus jelleget kap, a pusztá motívumai mint stilizációs eszközök szerepelnek a Magyar versek-ben. A kötet következő ciklusában, a Magyar szonettek-ben hasonló szerepet játszik a történelem.

A költői izléssel, de ezen túl a világszemlélettel is összefügg ez az ábrázolásmód. A népies és kollektív hagyományhoz szorosan kötődő Erdélyi Józsefnél két évtizeddel később a vonat-motívum közvetlen szociális jelentést kap:

Hózivatar veri az ablakot.
Hajtja a gőz, fűti a vonatot
Egész országon, félvilágon át...
Szalmával fűtenek ma is a tanyák.
/Téli utazás/

A huszas évektől Kosztolányi és Babits költészetében is felfedezhetők újabb, a népies hagyományra visszavezethető vonások, de Babits 1906-ban, az Új versek megjelenésével egyidőben keletkezett verse, a Páris jellegében még fokozottabb eltérést mutat Adytól, mint Kosztolányi vonat-versei.

A Páris témája az ugar-élmény megfogalmazása, a hazai valóság és az álmok városának szembesítése, de a költői megvalósítás törvényei eltérőek. Babits nem az élmény szimboli-

kus, jelképi erejű megfogalmazására helyezi a hangsúlyt, mint Ady, nála más költői eszközöknek, a ritmusnak, a hangnemváltásnak van fokozott szemantikai szerepe. Az összehasonlításban nála is rendre a magyar róna marad alul, de a róna motívumai is átesztétizálva, Párizs képével azonos tónusban jelennek meg:

Ott, ha városzajon átzeng a vidék szélmalma, tücske,
nem miként kerékfogó sár, fényfogó köd, lélek füstje

A rónához pozitív verselemek is kötődnek, s feltűnnek az ellentétét képező Párizstól elidegenítő mozzanatok is. Babits versében nem az ugar-kép alkotja az elsődleges jelentésréteget, hanem egy másik jelentésszint, álom és valóság szembesítése, mégpedig úgy, hogy a vers ritmusa, szerkezete a jelentés legfőbb hordozója.³⁵ Ez a hangsúly-eltérés Adytól a modernség egy másik lehetőségét jelzi.

Ha a magyar róna később fel is bukkan Babitsnál nemzeti toposzként, sohasem válik fő témává, nem kerül a vers kiemelt jelentésszintjére. Hazafias költészete ettől sajátos hangulatú, Petőfi előttre, a romantika első korszakához nyúlnek vissza gyökerei:

Röpülj, lelkem, keresd meg hazámat!
Enyhe dombosor, lankatag magyar föld!
S az a róna túl már a Nagy-Alföld
szemhatártól, ahol a nap támad.

Ez a szemlélet nemcsak Babits dunántúliságával függ össze, a debreceni Tóth Árpádnak sincs olyan verse, melyben a jelen Alföldje főtémaként, vezérmotivumként előfordulna. Hasonló hiány figyelhető meg Füst Milán költészetében is. A Nyugat költői tudatosan, programszerűen kerülnek a magyar puszták témakörét, igyekeznek minél jobban kivonni költészetüket a nemzetieskedő közizlés konvenciói alól.

ÓSI PUSZTA, KELETI PUSZTA

Az irodalmi progresszió nem a nemzeti hagyományokat tagadja, hanem a "perzekutor esztétika" leszűkítő, kizáró szemléletét, mely a nemzeti irodalom eszményét a nemzetjellem feudális vonásokat hordozó ideálképéhez kapcsolja. A puszták témakörének kezelésében az újítás és hagyományörzés sajátos dialektikája figyelhető meg ebben a korszakban. A Nyugat költői nem vetik el a puszták nagy hagyományú képét, hanem kiemelik a banalitásból, átformálják, új költői összefüggésrendszerbe helyezik. A stilizálás mellett, amire láttunk példát az előző fejezetben, az eltávolítás másik jellegzetes módja a mitizálás. Verseikben az alföldi táj gyakran jelenik meg az ősi múltat idéző mitologikus köntösben, és a nemzeti színezet megteremtésére szívesen használják az ősi puszták, keleti puszták motivumot.

Az ősi magyar pusztát Arany emeli be a Csaba-trilógiá-ban a nemzeti költészet témakincsébe. A századvég megélénkülő történelmi érdeklődése, a milleneumi ünnepségek divatos témává teszik a honfoglaláskort. Ez a közgondolkodás erőterébe került témakör beépül az új irodalom motivumkincsébe is. Tóth Árpád Tavaszi holdtölte című versében az "alföld-szülőföld-otthon" Petőfitől ismert motivumbokra tűnik fel korszerű hangszerelésben:

Szállok haza, messze, a barna darúval,
Amerre ezüst utat ős Tisza vág,
Hol mén dobajátul a föld szive retten,
Hol hallgat a tölgyes a puszta ölén,
S hol mély remegésű, nagy, ifju szerelmem
Mint hársszirom illata szállt le fölém...

A költőivé mitizált ősi, álomban lebegő puszta-kép összhangban van a vers és a Tóth Árpád-i költészet vezérszólamával. Nemcsak az álomi táj tónusa ilyen, az eleven élmény is hasonló hangulatú képpé alakul a Fénylő búzaföldek között című versben: a költő séta közben egyszerre a "keletről vén oroszlánként idetévedt, ős lustasággal alvó, sűrű, jc magyar föld" közepén találja magát:

Valami kancatej-szagú dal
Lelkem ős pusztáiból följön
És jajgat a nap hűnyő fényén
S meghal az esti búzaföldön.

A mindenkire egyformán kötelező nemzeti érzés helyére egy intimebb kapcsolat lép /"Komor magyar föld, csöndes este / Megsimitom fénylő kalászkod"/, a költő a gazdag hagyományú tájhoz hajolva lelkének mélyrétegeihez talál utat.

Az ősi, keleti pusztá motivuma a turanizmus eszmeköréből kristályosodik ki, de nem az ősmagyar mítosz nacionalista romantikája kap hangsúlyt Tóth Árpád verseiben, mint ahogy Ady vagy Juhász Gyula költészetének sincs sok köze a turanizmus zavaros ideológiájához. Az ázsiai mitológia, az ősi, keleti pusztá olyan költői téma, melyben a nemzeti tematika ötvöződik a költői modernség mitologizmusával, kelet-kultuszával. A keleti pusztá, Turán a kor majd minden költőjénél feltűnik: általában mint a jelennel való szembenállás, egy ősi, eszményi világba való elvágódás motivuma. Kosztolányi Magyar szonettek ciklusát így indítja:

Álmodtam én is fényes Ázsiáról,
hol harcra fú a vágató magyar,
aranymezőkön jártam messze, távol

A jelentés előterében, hangsúlyozottan a költői modernség, a háttérben pedig, a költői motívumok asszociációs mezéjében a nemzeti témakincs. Babits játékos, friss Turáni induló-ja is ezt a kettősséget hordozza magában. A vers nem hazafias, hanem világirodalmi ihletésű.³⁶ Az előképül szolgáló Richepin-vers motívumaitól egy ponton tér el a költő; míg a francia versben a turáni lovasok hegyen-völgyön vágat-

nak, Babits a magyar költészetben elevenen élő motivumkörbe helyezi át a témát:

Mi vagyunk a rónán járók,
Soha napján meg nem állók,
Lég fiai, röpke rárók,
Messze mezőn szerte szállók.

Huj, huj, huj!

A keleti puszta motivuma elidegenítő mozzanatok nélkül jelenik meg a nyugatosok verseiben.³⁷ Ez a belső tagolatlan-ság is mutatja, hogy elsősorban nem tartalmi, hanem stilizációs elem a keleti puszta, az egy Juhász Gyulát kivéve költői témakincsük peremvidékéhez tartozik. Az ábrázolás pozitív érzelmi tónusa ugyanakkor jelzi erős kötődésüket a nemzeti művészet gondolatához.

P U S Z T A S Á G

Míg a magyar puszta témakör az előző korszakokhoz képest ritkábban, és elsősorban pályájuk korai szakaszában jelenik meg a Nyugat-nemzedék költőinél, annál gyakrabban fordul elő a motivumkör egy másik, archetipikus jelentésrétege, az élet pusztasága, a pusztaság mint a magányosság és a halál jelképes színtere.³⁸

A Világos utáni évtized költészetében vált elterjedtté a pusztaság motivuma hasonló jelentéstartalommal, de ekkor nem önállóan, hanem Petőfi alföldjének ellenpontjaként, a nemzet pusztulásának allegorikus megjelenítőjeként. A Nyugat költőinél más forrásokból ered a pusztaság használata és jelentésmezeje; nem a magyar puszta az alapja, hanem a világ-irodalom motivumkincse.

Babits 1911-ben verset ír A költő életének pusztájáról, és az "égő puszta" képe a Recitativ című kötetben önéletrajzi ihletésű versciklus címévé emelkedik. A lángoló, nagyra-törő lélek körül az élet pusztasága, a "sivatagállapot", a kifosztottság, magenyosság érzése - a kor költészetében felerősítve szól ez a hang.

Babits pusztaság-élményének gyökereit jelzi 1909-ben megjelent Haláltánc című verse:

Ugyis lelkem puszta táj,
hol jó lélek egy se jár,
élve trónol a halál,
jőjj csak, jőjj el, rossz madár,
vesd le lepedődöt,

A vers a középkori haláltánc-énekek motivumaira építkezik, mint ahogy a középkor vallásos motivumkincséből eredeztethető az "élet pusztasága" metafora is. A kép profán témájú versben is gyakran jelenik meg szakralizmusoktól körülvéve. Példa erre Babitsnál a Zengő légypokol című vers,

melyben maga a cím, majd az utolsó versszakban az ítéletnap kifejezés erősíti meg az indító kép vallásos képzetekre utaló jelentésrétegét:

Fekszel az ágyon s nézed félsötét
betegszobád meszelt mennyezetét,
mely mint az élet pusztasága nyúl
közted s a szabad ég közt makacsul.

A "pokol, ítéletnap" kifejezésekkel felidézett metafizikai távlat és a légyfogó kicsiny, jelentéktelen világának ellentéte jeleníti meg a vers központi képzetkörét, a beteg, vergődő lélek látomását az élet pusztaságáról.

Babits önelemző, lélekábrázoló verseiben gyakran merít a sivatag, a Szahara motivumköréből, és feltűnik költészetében a bibliai pusztaság képe is. "A fiatal Babits arcát néha maszk mögött kell keresnünk. Ilyen maszk egy-egy kölcsön vett világirodalmi motívum, műfaj vagy műforma. Végül soron intellektuális költészettan jele, ahogy lírája közlekedő edényeinek rendszerében áthasonítja a világirodalmi hatásokat" - írja Rába György.³⁹ A világirodalom motívumai szervesen beépülnek költői képvilágába, melyben a pusztaság a korai, s az évtizedekkel később íródott versekben is a lélek, a belső világ jellegzetes képi megjelenítője.

Füst Milán biblikus hangú költészetében is elevenen él a pusztaság képe. Az évezredek jelentéstartalmakkal átita-

tott kopár sivatag az élet, a sors jelképes tájaként tűnik fel Önarckép című versében:

És nem az öröm útját választottam én sem, - ám a kopár sivatagét,
Hol vörös a földek szintje s nem legelész semmiféle nyáj, -
De hol majd megpróbáltatják, ki mit bír el?

Füst Milán versében a Babits-éhoz hasonlóan a pusztaság motivuma térben és időben kitágítja, a múlthoz kapcsolja és az egyetemes felé mozditja el a vers jelentését. Ez a motívumkezelés szintjén is megragadható távlatosság visszahatás az előző korszak provincializmusára.

A pusztaság-kép jelentősége ebben a korszakban nem csak önálló előfordulásaiiban fedezhető fel. Már Arany Jánosnál megfigyelhettük, hogyan jelenik meg a pusztulás, pusztaság jelentésköre, hangulata a magyar pusztát idéző versekben. A századfordulót követően az irodalmi progresszió magyar pusztá képeben uralkodóvá válik a válságérzés, a pusztulás képzetköre. Nemcsak hangulatában különbözik ez a pusztakép a konzervatív irodalométól, költői megformálásában is. A népi-nemzeti költők képvilágának, képzeletének centrumában található a pusztakép, azoknak a képzeteknek a sorában, melyek maguk köré vonzzák és magukhoz alakítják a többi elemet. A megújuló irodalomszemléletben ezzel szemben alárendeltté válik, más képzetekhez csatlakozik és igazodik a pusztakép témaköre.

A motívum átértelmezésének két fő változata alakul ki, mindkettőre láttunk már példákat. Ady ugar-látomása az egyik, melyben a magyar puszták kép minden eleme az ugarjelleghez stilizálódik. Ady ugarja nem valóságos táj, hanem "tájelemekből alkotott társadalmi körkép"⁴⁰

A másik változatra Kosztolányi idézett versei mellett Babits, Tóth Árpád költészetében találjuk a legszemléletesebb példákat. A mivesség, esztétizáltság, a klasszikus és modern világirodalmi példákhoz való kötődés és a különböző színekből kikevert egyéni hangvétel jellemzi őket. Ennek megfelelően a magyar puszták az általánosabb, s különböző módokon egyénített pusztaság-képnek rendelődik alá költészetükben.

A jelentésátvitel, a különböző árnyalatok egymásba játszatásának eljárására egyedi, de épp ezáltal jellemző példa Tóth Árpád A Marson című verse. A Lélektől lélekig-gel rokon magányosság-élményt fogalmaz meg a költő egy úrbéli utazás keretében helyezve. A szaknyelvi kifejezések - adamantin, gravitáció - a korszerű technikát, a modern kort asszociálják a témához. Ám a vers centrumában, az úr megjelenítésekor a puszták motívumkör elemeit láthatjuk viszont:

Fáztam. Nagy volt a csend és
Körül a rozsdakék
Távolban újra láttam
Örökegy tengerét

Az Űrnek, a nagy Pusztát,
S rajta a sok, szelíd
Csillag-reménytelenség
Kis pásztortüzeit.

Néhány sorral lejjebb szinte törvényszerűen bukkan elő a hazai tájat idéző hasonlat után a haza fogalma /"Vagy az én bús hazámnak / Könnyei?"/. Arról a Babitsra, Kosztolányira is jellemző, Adyhoz képest rejtetten megjelenő vonásról van itt szó, melyet Szabó Lőrinc így jellemez: "Költészete minduntalan megvillantja a közösség és a magyarság képeit és jelképeit, nyelve kultúrált tudatossággal kapcsolódik irodalmunk tradícióiba és végső formái a népdalok, sőt a kurdalok ritmusára zenélnek, épülnek."⁴¹

A pusztasághoz hasonló szerepben gyakran fordul elő egy másik tájmotívum -, a kor izlésének megfelelő, esztétizáló szóalak, a mező. Elterjedtsége és némileg eltérő jelentés-tartalma indokoltá teszi, hogy a pusztaságtól külön tárgyaljuk.

M E Z Ő

"Az, hogy mező, a magyar nyelv - és hozzátehetném: a magyar lélek kibogozhatatlan törvényei szerint a legszebb magyar szavak közé tartozik - írja Veres Péter. - Majdnem

olyan szépérzetű /nyilván nem a betűkben, hanem bennünk van a titok/, mint az, hogy üsző, ünő, vagy hajnal és este."⁴² A mező fontos szerepéről a költői képvilágban Adynál már szóltunk. Hagyományos jelentésében kultúrtáj, a költők gyakran használják háttérmotivumként, nemcsak képi, hanem szép hangzása miatt auditív szerepben is.

Feltűnő ennek a szónak a társuló képessége. Ime néhány a Babits verseiben előforduló szóösszetételekből: aranymező, jégmező, parázsmező, liliummező és hullamező. Füst Milán írta le a valószínűtlenül selymes hangzású sort: "Ha szél volna, a holdmezőbe' hálna." Az összetételek közül a "hómező" önállósult a havas pusztaság szinonimájaként.

A mező mint tájmotivum régóta szoros kapcsolatban van a pusztaság motivumkörrel, maga a szó már Petőfinél is többször előfordul az alföldi tájat idézve fel. Az új költői izlés képviselői a pusztaság szó helyett is gyakran a mezőt használják, átruházva rá az előbbi motivumok jelentéskörét.

A mező ilyen sajátos használata jellemző Babits költészetére. Képvilágába szervezesebben illeszkedik a pusztánál - melyet többnyire emblémaként használ - az esztétizálóbb, világirodalmi előképekhez közvetlenül kapcsolódó szóalak. A bukolikus hangvételi versek mellett az egyénítés, átformálás mozzanatai is felfedezhetők nála. Ennek irányát Em-

ber a mezőn című versének nyitó képével jellemezhetjük:

A mezőn egy ember hever
és ez nem olyan vig mező
amilyen azelőtt szokott
lenni és máshol, a mező:
mert itt füstöt evett a fű
úgyhogy a nyugvást kereső
még kormosabb lesz tőle, bár
úgyis ép elég kormos ő.

A lélek, az élet pusztasága jelentéssel használja a mező-metaforát Lelkem kiszikkadt mezején kezdetű töredékében:

"Fojtó szélverte zord mezőn / böngészve, sirva keresek..."

A lehetőségek, a szabadság képzelete is társul a mezővel:

"Miért vesztsem el egy útnyi / keskenyért a nagy mezőt?" -

"Én mást álmodtam. Nem-hazug mezőket" - írja a Palinódiá-
ben, s a Magyar szonett az őszi befejező soraiban megje-
lenik határozott névelővel "a mező" mint a lét színtere:

Ideges a farkas a gyűrött erdőben.

Ideges az ember szíve a mezőben:

jön valami amit minden ért, csak ő nem.

Kosztolányinak is kedves szava a mező. Kezdetől kapcsolatba kerül a motívum költészetében a magány, üresség jelentésrétegével. A Négy fal között című kötet első versében kétféle jelentésben is feltűnik a mező, mint értékek hordozója /"te vagy mezőm, rideg szoba"/, és mint a magányosság színtere:

A zöld mezők selymére félve hágok,
mint úri szőnyegekre a paraszt,
kűnn a mezőkön fojtogat egy átok.

Későbbi verseiben maga a mező válik a kiüresedés hordozójává. Az élet pusztasága metafora jelentéstartalma fedezhető fel A magány papja című versében ugyanúgy, mint a Februári óda letisztult képében:

Jó volt tevéled járni a sárgolyó
űröm-vidékét, a keserű mezőt,

A Nyugat költőinél a nép-nemzeti izléssel szembeszálló modernség egyik jellemző jegye a puszta szó helyett a mező gyakori használata, és a magyar puszta motívum jelentésmezőjének átvitele a másik tájmotívumra. Az eljárást jól mutatja Dutka Ákos verse, melyben a hazafias téma sajátos esztétizáló, mitologikus köntösben jelenik meg:

Pogány papod a szent magyar mezőkön,
ki szerelmes néped vesztéért remeg
kiált ma hozzád: Életünk kohója?
Add vissza a régi magyar kenyeret!
/Ének a Naphoz/

Füst Milán késői nagy verse, A jelenés szinte belesulykol az olvasóba egy nagyerejű képet:

S ők mégis mily komorak! No mert csontokon által volt repülésük,
A csontok mezején. S e csontok is oly komorak voltak,
Elárasztotta őket a víz, megette a tűz, hogy csupa fehérség
sandított fel a mezőkön,
Mondom, a csontok mezején.

Füst Milán verse jól példázza, hogy az egy-egy kép mögé rétegződött irodalmi hagyomány milyen nagy mértékben növelheti a kép hatását. Egy másik hagyományos kapcsolat, a "tavaszi mező" toposza így frissül fel Dutka Ákos Szentgyörgynapi legenda című Dózsa-versének közegében:

Szelek verik a zsendülő mezőket,
Szentgyörgynapi szelek rázzák a tavaszt,
Éhes bendővel, zendülő erővel
Négyszázéves vihart sajdit a paraszt.

A mező motívum eddig idézett sokféle változata egy fontos összefüggésre hívja fel a figyelmet. Arra, hogy a mezőnek a pusztaság képzetkörével kapcsolatba kerülve - ahhoz hasonlóan - két fő jelentésrétege alakul ki: egy erőteljesebben nemzeti színezetű, és egy másik, mely az egyetemes, világirodalmi jelentéskörhöz kapcsolódik. S akár a pusztaság, akár a mező esetében azt tapasztaljuk, hogy minél erőteljesebben érvényesül egy műben a nemzeti tematika, annál egységesebb - konvencionális - jelentés járja át az egyéni árnyalatok mellett a motívumot /lásd például a "keleti puszta" témakört/, s minél jobban eltávolodik az alkotó a magyar pusztára utaló nemzeti problematikától, annál változatosabb a motívum tartalma. Lehet vonzó, taszító, idillikus, lehet ellentétes jelentésű ugyanaz a kép, attól függően, milyen környezetben jelenik meg.

A magyar puszta és a többi, vele rokon motívum közötti jelentésátvitel irodalmunkban Adytól és a Nyugat nagy nemze-

dékétől kiindulva válik általánossá, jelképezve, milyen óriási mértékben kitágította a századforduló költői forradalma a kifejezés lehetőségeit.⁴³

Nemcsak régi motívumok frissülnek fel a kor képvilágában, hanem új motívum önállósulása és elterjedése is megfigyelhető. A hőmező dekoratív, stilizált képe ettől az időtől válik kedveltté a magyar költészetben.

A tél, a behavazott táj, mint azt a korábban idézett példákban láttuk, általában a kifosztottság, a pusztaság-élmény kifejezője, de lehet a szépség és boldogság felidézésének eszköze is. Például Somlyó Zoltán November című versében így:

Vakító hósikokra gondolok ma:
Volt egy telem, szerelmes, szép telem.
Szivem ezüstös csendjének vizébe
e tél színeit belétördelem.

Kosztolányi egyik hasonlatában az orosz tájra utal a motívum:

Olyan fehér vagy, mint a hósik,
a végtelenbe elvesző...
Árnyas hajadba ringatózik
egy tünde lilium-mező...
/Egy orosz leányhoz/

A keményebb, komorabb hangulat inkább a "navas pusztaság" képet hívja elő a behavazott táj érzékeltetésére, de a

hómezőt is megtaláljuk hasonló jelentésben. Babits Adyt búcsúztató versében többször visszatér a nyitó hómező-kép:

"Te elindulsz a fényes hómezőkön -", Indulás az öregkorba

című versében pedig szintén a havas tájhoz, egy képzelt sarkvidéki utazáshoz kapcsolódik az elmúlás gondolata:

Minden piciny hullám tovább hajt
sivatag pólusom felé:
s lassan-lassan befagy a tenger
és gyász-szinem lesz a fehér.

A PRÓZA, MÓRICZ ZSIGMOND

A századfordulón megújuló magyar irodalom egyik nagy vivmánya a próza nagykoruvá válása. Németh László így érzékelteti e változás súlyát: "az az irodalmi forradalom, melyet mi a Nyugat folyóirat nevével jeleztünk, két részben folyt le, s első fele a század első éveiben a novellában, a második Ady fellepte táján a lirában."⁴⁴

A széppróza más arányokban ábrázolja a világot, mint a líra, motivumkincse is eltérő szerkezetű. A táj kevésbé játszik önálló szerepet, a pusztá gyakran tűnik fel a népies tematikájú vagy paraszti tárgyú művekben háttérként, kulisszaként. Dolgozatunkban nem foglalkozunk azokkal a művekkel, melyekben a pusztá háttérmotivumként vagy etnografikus szerepben fordul elő. A költészet pusztá-ábrázolása mellé a szépprózának azt a vonulatát vázoljuk fel, melyben a pusztá jelképi erővel, vezérmotivumként jelenik meg, és a tájjelem, a pusztá képe köré egy szélesebb, többretegű jelentéskör szerveződik.

A pusztá témaköre a népiesség korától folyamatosan nyomon követhető a prózairodalomban is. A Petőfit megihlető Gaal Józseftől Eötvösön, Tolnain keresztül Jókai regényeinek világáig -, egészen Űde hangú késői elbeszéléséig, a Sárga rózsá-ig. Ezek az ábrázolások azonban sok részértékük

mellett lényegében a költészet által kialakított pusztakép változatai, átfordításai más műfajba. A téma feldolgozása során az írók egyrészt közvetlenül a költészetből merítenek, másrészt pedig a közgondolkodásban elevenen élő magyar pusztamitoszt aknázzák ki. A romantikus genre-költészet - melynek nincs a század második felében folytatása a lírában - a prózába asszimilálódik, és ott még sokáig él tovább.⁴⁵ Mikszáth táji ihletésű novellisztikája jellemző példa a népiesség és a romantika vívmányainak ötvöződésére a századvég prózájában.

Az alföldi táj élménye a népies szemlélet egyeduralkodása után Tömörkény István prózájában újul meg. Művészetét minden ízében áthatja a Szeged környéki pusztai világ. Sik Sándor így foglalja össze ennek az írói szemléletnek a lényegét: "Bizonyos, hogy tájirodalom ez, érdeklődési köre nem terjed túl a Tisza-menti világon, de ez a táj - Juhász Gyula szavával - magyar táj, magyar ecsettel; a magyar ég tükröződik benne, és a magyar ég valahogyan az egész magyar földet öleli. Ezek az alakok tanyai emberek, akik még a városba is csak ritkán ballagnak be, és mégis, nemcsak egy-egy magyart érzek bennük, hanem a magyart, és a magyarban a legnagyobbat, amit művész ábrázolhat, az embert."⁴⁶

A paraszti tematika folytatójaként a népiesség motívumkincsére építkezik Tömörkény is. Megkülönböztető új vonásai azonban etnografizmusa és táji impresszionizmusa, melyekkel a hagyományos témát "megnemesíti".

Tömörkény novelláinak pusztája egy befelé forduló, zárt világ, a művész "az idők mélyére rejtőző, változatlan életet" jeleníti meg, és egy "az idők mélyére temetett és elfeledett népet", a tanyák népét. A tanyasi szegénységnek ez a társadalmon kívüli világa, a természettel még szervesen egybeforrott emberi életforma Tömörkénynél a modern élet, a városi ember viszonylatában jelenik meg, "akinek minden életmozzanatát a zoon politikon változó szabályai írják elő."⁴⁷

A paraszti világ a maga teljességében Móricz Zsigmond művészetében kel először életre, és az ő műveiben teljesedik ki a puszta motivumköre is prózáinkban. Tömörkény és Móricz kapcsolatát Németh László már idézett írásában így jellemzi: "ő /ti.Tömörkény/ keverte ki elsőül a hiteles alföldi szint is, azt a sárga ragyogást, amely Móricz Zsigmond könyveiben árasztotta el prózáinkat."⁴⁸

A sárga szín kiemelése - mely a századfordulón a pusztulás, a halál szimbolumaként általános a költői képvilágban - jelzi Móricz puszta-ábrázolásának másik forrásvidékét is. Széchenyi "nagy parlaga", Eötvös "Porvárosa" és mindenekelőtt Ady ugarja határozza meg Móricz pusztaképét.

Ha a magyar ugart elsőként megpillantó Adyt Petőfi-vel vetettük össze, Móriczot meg Adyhoz kell viszonyítanunk. Ady nagy felfedezése döntő hatással volt az induló Móricz művészetére. "A Sárarany, Az Isten háta mögött, a

Tragédia a széppróza eszközeivel ugyanazt mondja, amit A magyar Ugaron, A téli Magyarország versciklusai, a Magyar mesés siások motivuma kísért a Sárarany-ban, A fáklya-ban, az Uri muri-ban és a betyárregényekben" - állapítja meg Czine Mihály.⁴⁹

Móricz prózája azért felelhet meg tartalmilag ilyen szorosan Ady költészetének, mert az irodalmat ő is a nemzet lelkiismeretének tekinti, műveit irodalmon túli jelentéssel, üzenettel ruházza fel. Korai prózájának paraszt- és falu-ábrázolása ezért elsősorban érzelmi töltésű, hasonlóan Ady ugar-verseihez. A múlttal szembeni lázadó indulaton van a hangsúly. Ahhoz azonban, hogy ennek az indulatnak az Adyéhoz hasonló hőfokon és művészi erővel hangot adhasson, prózáját ugyanúgy meg kellett töltenie az élet teljességének, mint az Ady-lirát.

Babits egyik írásában megjegyzi: "Móricz Zsigmond például maga volt az, aki a mai magyar regény valóságkonvencióját kialakította a saját zsenijének parancsai szerint."⁵⁰ A magyar életnek a Móricz regény-világában megfogalmazódó "valóságkonvenciója" huszadik századi irodalmunk egyik alapvető témakincse, melynek szerves része a pusztá motívumköre. A pusztá mint a nemzeti sors jelképe tűnik fel műveiben, abban a jelentésben, amit egy 1923-as ujságcikkében így fogalmaz meg: "Van egy nagy szimbólumunk, a kiégett Hortobágy."⁵¹

Móricz műveit áthatja a magyar ugar elleni küzdelem, ugyanakkor - a próza törvényeinek megfelelően - Ady lírájánál részletezőbben van benne jelen a népiesség hagyományos motivumkincse is. A népies, a "negyvennyolcas" eszmekör átjárja Móricz műveit.⁵²

Művészete a huszas évek nehéz fordulója után letisztult, hangja visszafogottabbá, látása még élesebbé válik. A népelet ábrázolásának új lehetőségeit feltáró műveinek sora jelzi legszembetűnőbben ezt a változást. A Pillangó-ban, A boldog ember-ben, az Árvácská-ban, a Rózsa Sándor-regényben a pusztai motivumköre jelentős szerepet játszik és új tartalmakkal gazdagodik.

Egyik legtisztább hangja, s talán leglátványosabb novellájában, az 1931-ben írott Barbárok-ban is a pusztai világ elevenedik meg.

"Barbárok" - a vizsgálóbíró, az úr úgy tekint a pusztai emberekre, mint egy távoli, idegen világ lakóira. Az olvasóban, akinek az író Bodri juhász feleségének alakjában megmutatta a pusztai lakóinak emberségét, aki előtt feltárta a pusztai világ szigorú törvényeit és vad szépségét, ez a kategorikus, a népi világot egyetlen mozdulattal elvető ítélet ellenérzést kelt. Az elbeszélés egésze, a pusztai ábrázolásának "civilizáltsága" áll szemben a "fenti világ" meg nem értésével.

Milyen képet is rajzol Móricz a pusztáról a Barbárok-
ban?

A puszta világára az életforma zártsága a legjellemzőbb. A valóságos zártságot az író művészi zártsággá komponálja át. A puszta tárgyi világa szegényes, az ott élő néhány ember kapcsolatait érzelmi alapelemekre redukálhatók. Az önzés, a szeretet, a gyűlölet a legegyszerűbb, legvégletesebb formákban jelenik meg, s minden cselekedet beilleszkedik a pusztai élet szigorú hierarchiájába -, lehetőséget adva az írónak, hogy véges számú elemmel dolgozzon, és megteremtse a lezárttság illúzióját.

Ebben a zárt világban minden sajátos jelentést kap. Móricz létrehoz a műben egy metanyelvet, egy olyan jelképrendszert, melyben a szavak jelentése eltér a hétköznapi életben megszokottól.

A szavak gyakorisága alapján a novella központi fogalmai: juhász, nyáj, kutya, puszta. Az igék közül az egyszerű cselekvéseket jelölők a leggyakoribbak: jön, megy, néz, áll, lát, tud. A jelzők közül is a legegyszerűbbek vannak túlsúlyban: nagy, kicsi. Az időre és térre vonatkozó fogalmak köre szűk, ezt a leszűkített világot azonban nagyon aprólékosan megrajzolja az író.⁵³

Móricz a pusztai szemlélet szerint modellez, a pusztai ember tudatának arányai áthatják az elbeszélést. Az elvont fogalmak /bűn, igazság, Isten, lélek, törvény/ köre háttérbe szorul, csak az utolsó részben jelenik meg, ezzel

szemben a tárgyi világ néhány területe rendkívül részletesen kibontakozik. Az első jelenetben a következő testrészmegnevezések fordulnak elő: fej, fog, szem, torok, vér, láb, nyak, orr, szeplő, szemöldök, fül, haj, kéz, derék, bajusz, bőr, seb. A primitív, törzsi társadalmak emberének szemlélete ez.⁵⁴

A következő részben újabb testrésznevek fordulnak elő /boka, hát, köröm, nyelv, sziv, váll/, de itt már - amint azt az emberre vonatkozó megnevezések gyakorisága is mutatja - a pusztai ember társadalmi környezete kerül előtérbe: asszony, anya, bojtár, csendbiztos, gyerek, fogdmeg, fiú, gazda, idegen, juhász, juhászné, legény, ladikos, ember, pandúr, nénémasszony, szomszéd, ura.

Az állatvilág is kiteljesedik: birka, juh, kutya, szamár, ló, malac, tyúk, csibe; megismerkedünk a pusztai étlappal: bor, hagyma, hús, kenyér, kása, lebbence, szalonna, tarhonya -, s a számok is rendszerbe állnak: kettő, három, tizenkettő, háromszáz.

Akár a pusztai élet enciklopédiájának is tekinthetnénk a néhány oldalas írást, de ez a részletező környezetrajz nem etnografikus célt szolgál, s az olvasónak fel sem tűnik. A keretet, a pusztai emberek társadalom alatti világát az író megtölti drámai feszültséggel és léttel.

A csobori pusztán lejátszódó történet teljesértékű, a világirodalom nagy alkotásaihoz mérhető emberi, lelki dráma. A Barbárok pusztája éppen egyediségével, különös-

ségével egyetemes jelentésű is. Kosztolányi a novellát Ünneplő birálatában így fogalmaz: "Ha valaki azt állítja, hogy a művész más egyebet akart megírni, mint az esetet, annak ellent kell mondanunk. Nem "korfestés" és nem is "erkölcsrajz". Állásfoglalás, birálat nélkül vetül elénk a történet s fölötte a természet ijedelmes közönye. Nincs benne "eszmei mag", nincs mögötte "jelképes értelem" sem.⁵⁵

Teljes joggal emeli ki Kosztolányi a műben felépülő valóságmodell öntörvényűségét, abban azonban nincs igaza, hogy a Barbárok nem jelképes értelmű alkotás. Azzá teszi az irodalmi hagyományhoz való viszonya.

Bálint György mutatott rá, hogy Móricz minden írása lázító erejű szociális érték, mert az író csupán "a tények irtózatosszerű erejű dialektikájának" megjelenítésével eleven szociális tartalmat fejez ki. A Barbárok-ban ez a rejtett szociális tartalom a magyar pusztá gazdag asszociációs körű témakörében fogalmazódik meg, ezáltal kap a mű többletjelentést.

A nép "külön világának", a szegényparasztság életének ábrázolása a magyar ugar szemlélet továbbfejlesztésének útját jelzi Móricz életének utolsó évtizedében, azt az utat, melyen haladva eljut a nép forradalmi vágyainak hiteles kifejezéséig.

A Komor Ló című elbeszélésében a Barbárok-hoz hasonló eljárást követ, "Minden belső folyamat ábrázolását a külső jelenségek megjelenítésén keresztül oldja meg, s mély és

gazdag gondolati ritmusban kapcsolja össze a külső képeket, a Hortobágy életét a szereplői lelkében lezajló folyamatokkal.⁵⁶

A mű alapeszméjét hordozza a puszta a nagyobb terjedelmű Pillangó-ban és az Árvácska Első zsoltárában is. A Pillangó-ban a termést nozó nyári alföld a bontakozó szerelem gazdagságának háttére, kivetülése, míg az Árvácska-ban az alföldi táj ellentétes jelentésrétege áll az előtérben. A nyitó kép kulcsszavai - örök, végtelen, ősi -, a biblikus színezetű hangütés "az élet pusztasága" képzetet idézik fel.

A két mű nemcsak liraiságában közös, hanem abban is, hogy a puszta motívumával is jelzi kötődésüket művészete fő törekvéséhez, ami nem más, mint a népi élet és a népi jellem hiteles megrajzolása. Móricz hasonló eljárást követ, mint Arany a Toldi-ban. A két mű nyitó képében az alföldi táj rajzával idézi fel a jellegzetes magyar atmoszférát.

Az eposzi hangvétel egészen szembetűnővé válik utolsó nagy vállalkozásában, a Rózsa Sándor-trilógiában. A Rózsa Sándor a lovát ugratja inkább eposz, mint történeti regény. A "százévelőt" a népmesék örökkévalóságába megát, mint a trójai háborúk történeti kora a homéroszi időtlenségbe. Hőse, mint az eposzoknak, az egész nép. Az író vivódása, lirája teljesen eltűnik az epikus tömegek hullámozása mögött! - írja Németh László.⁵⁷

Míg a Barbárok-ban a nép zárt "külön világát" ábrázol-

ta, a Rózsa Sándor-regényekben az olvasók lehető legszélesebb körével keresi az író a közös hangot, szándéka szerint a népről beszél a nemzetnek. A kollektívumot belülről ábrázolja, szinte felolvad a közösségben. A Rózsa Sándor a lovát ugratja első jelenetének végén felhangzó népdal ezt a hangvételt intonálja:

"Mindenkinek dagadt a szive.

Mindenki úgy érezte, hogy itt valami történik őérette. Hogy ez az ördögös fickó paripájával szabadon van, és se a vármegye, se a város tömlöcében nincs, se katonának el nem csípték. Nagy eset az, hogy van ilyen parasztgyerek, ha csikós is...

S mintha magától gyúl ki a réti tűz, felcsengett a nóta:"

"A hősnek és környezetének, az egyéni és tömegléleknek ilyen szorosan összenőtt ábrázolásával, egymásrahatásának a rajzával nem találkozunk másutt irodalmunkban" - állapítja meg Czine Mihály.⁵⁸ Móricz kitűzött céljának eléréséhez műve témájának és főhősének megválasztásában a nemzeti hagyomány egyik forrásvidékéhez nyúl vissza, ahhoz a korszakhoz, amelyben a népi és nemzeti eszmekör először találkozott a nemzet tudatát megtermékenyítő erővel. "Rózsa Sándor valószínű szimbólum - mondja egy nyilatkozatában. - Társadalmi életünk szimbóluma."⁵⁹ Petőfi korának költői világa, a népiesség motivumkincse ragyog fel talán utoljára szimbolikus erővel irodalmunkban.

De vajon időszerű mű-e a Móricz-é?

Abban, hogy Móricz eljutott a Rózsa Sándor-regények szemléletéig, és időszerűnek tartotta megírásukat, nagy szerepe van egy újabb írói nemzedék - a népi írók mozgalma - szellemi kisugárzásának. Móricz szemléletében azonban nem hozzájuk, hanem egy korábbi korszakhoz kötődik, a századfordulóhoz és a század első évtizedeihez, E korszak parasztábrázolásáról egy élesszemű néprajztudós találóan állapította meg: "a haza köztudat klasszikus paraszttalakja is ekkor élt, aminek okát leginkább abban kereshetjük, hogy a parasztábrázoló szépirodalom ennek az időszaknak a figuráit mintázta legtöbbször és legnagyobb művészi erővel."⁶⁰

Móricz mélyen ismeri, és rendkívüli gazdagsággal ábrázolja az alföldi tájat, a paraszti életet. A Rózsa Sándor mégsem szociográfiai, hanem elsősorban történelmi hitelességű alkotás. A múlt század jelképes magyar pusztájának segítségével a népi és nemzeti élet nagy összefüggéseit képes megragadni utolsó művében az író.

III.

A KÉT VILÁGHÁBORU KÖZÖTT KIBONTAKOZÓ IRÁNYZATOK

Az első világháború éveiben új jelenségek tűnnek fel a magyar irodalomban, s a költői szemlélet és stílus változásai a huszas évek végére életművek és irányzatok egységeibe szerveződve megváltoztatják irodalmunk arculatát.

A háború utáni évtizedben új költői nemzedék lép színre, de a Nyugat költőinél is stílusváltás figyelhető meg. A huszas évekre kibontakozó tendencia az egyszerűsödés, klasszicizálódás, melynek eredményeképpen két egymással rokon stílusirányzat válik uralkodóvá, a népies és a tárgyi-as-intellektuális stílus.¹

Feloldásra, megválaszolásra váró kérdésként jelentkezik e korszakban a huszadik századi költészet megosztottsága, az elkötelezett és a "tisztá" költészet egymástól elkülönülő világa. Két, költői szemléletre és alkotásmódra is kiható választási lehetőség, gyakran egy életművön belől is: az egyéniség építése, a szubjektum legmélyére hatolás az egyik, míg a másik a közösséghez kötődő költészet.²

Ez az utóbbi vonás kap hangsúlyozott szerepet a népi írók nagy jelentőségű mozgalmában, melyet a magyar irodalom hagyományaihoz hiven kezdettől fogva irodalmon kívüli célok és indítékok is motiválnak. "Az irodalmi népiesség elvét, csakúgy mint klasszikus korszakában, az 1848-as forradalom előtt, a politikai népiség igénye és szükségszerűsége készítette elő és tetőzte be. A népi irányzat kialakulásában szociális és politikai programoknak is szerepe volt" - állapítja meg Pomogáts Béla.³

A magyar pusztá témaköre elsősorban a népi irányzat alkotóinál él elevenen, több ok miatt: élményvilágukhoz a legközelebb áll /különösen a paraszti sorban élőknek/; stílusukra jellemző a tárgyias, leíró ábrázolás; végül ők vállalkoznak a korban az egyik leghatározottabb nemzeti szintézisre, közösségi szándékú költészetet művelnek, és ez témavilágukat is meghatározza.

Átalakul a népi kultúra értékelése is e korszakban, a tizenkilencedik századi népiesség hagyománykincse mellé emelkednek az irodalmi köztudatban a népi hagyomány ősbibb rétegei. József Attila bartóki ihletésű, ősit és korszerűt egységbe ötvöző költészete a legjelentősebb példa erre az átértékelésre.

A népies hagyomány "relativizálódásával" megváltozik a pusztá motivumkör szerepe is az irodalomban. Király István Ady kapcsán megállapítja, hogy a magyar pusztá mint költői kép a századfordulóra "végleg kiürült, elkopott, az érzelmek elzsongítójává, megtévesztőjévé változott".⁴ A kor-

szakot vizsgálva annak lehetünk tanúi, hogyan épül be - Ady ugar-élményével felfrissülve, azon átszűrve - a népiesség pusztája immár történeti értéként a költői témakincsbe.

A puszták témakör nemzeti jelentése mellett felerősödik a korban más motivum-rendszerekbe ágyazott használata is, összefüggésben a költői technika és formavilág átalakulásával. A huszadik századi költészet nagy vállalkozása, a költészet "témátlanítása" az izmusokon keresztül tör be hozzánk. Egy-egy kép vagy képzetkör nem uralja többé a verset, a költő látomása nem rögzíthető festményszerűen -, elterjedté válik a különféle képek sorából építkező, montázszerű verstechnika. A költők egyéni képvilága sem feltétlenül épül ettől kezdve az összefüggő képi motivumok rendszerére.⁵ Ebben az összefüggésben a puszták általánosabb jelentésben, leggyakrabban a mítoszokra, a bibliára, az egyetemes költészet nagy közös élményvilágára távlatot nyitó motivumként fordul elő.

Van olyan költő, akinél ez a világirodalmi jelentéskör a meghatározó /például Szabó Lőrinc/, van, akinél a nemzeti jelentésréteg a hangsúlyosabb /például Erdélyi József/, és vannak, akiknél a puszták két eltérő kötődésű jelentése összefonódik /például József Attilánál vagy más módon Illyés Gyulánál/.

J Ó Z S E F A T T I L A

József Attila fiatalkori verseiben a puszta motívuma az előző korszak költőinél, Adynál és mindenekelőtt Juhász Gyulánál kiformalódott jelentésében fordul elő: Bús magyar éneke, Szerelmes, keserű hazafiság, Magyar Alföld. A versekben megjelenő alföldi táj az ugar-versek motívumait idézi:

Magyar Alföld - gond a dombja;
temploma cövek;
Talaja mély aludttej, de benne
hánykolódnak szögletes kövek.

/Magyar Alföld/

"Néma magyar pusztaság", "tarolt mező", melyhez azonban a költőt nagyon szoros érzelmi szálak fűzik. Nem ábrázolja még egy versnyi világban sem elidegenítően, a harmonikus hangzás, a szóhasználat, a gondosan kidolgozott szonett-forma - a "nyugatos" esztétizáló hagyomány szellemében - ott is közelíti a felidézett képet, ahol a szó szerinti jelentés ennek ellene szól.

A költő örül, ha dicsérheti földjét, a keserűségen átút a tettvágy, az optimizmus, például a Viszem a földem című versben, a Párizsnak nekiinduló költő önjellemzésében:

Bőizű szive sötéten csorog,
részeg szagától tántorog a szél -
a nehéz, zsiros televény alól
városok tornyos öröme beszél.

Motivumhasználata nem önálló még, egy korábbi költői szemlélet hatása érződik. A "szerelmes, keserű" magatartás, a jelenségeket az elfogultság és az objektivitás feszültségében felvillantó látás a beérő, saját képvilágát kikristályosító költőre is jellemző marad, de nagy - egyéni sorsot, társadalmat, világot egységben felmérő - verseiben az öröklött jegyek vi szaszorulnak.

A vers szervező erejévé a "modern, magamagát fegyelmező, rendbe foglaló szabadság" válik. A megjelenő tárgyi világ szigorú mérnöki elrendezéssel "teljes dinamikus rendszert" alkot, és az egyes motivumok a vers erőterében a hagyományos jelentésüktől eltérő jelentést vagy jelentésárnyalatot kapnak.⁶

A Holt vidék megmarad a hagyományos tájfestő vers keretei között. A "rokkant, tömzsi kis tanyák" világa a Petőfi és Ady rajzolta képnek, A puszta télen és A téli Magyarország világának folytatása, de önálló hangú és szemléletű mű. A játékos, groteszk képekkel megrajzolt téli tájba észrevétlenül lopózik be az ember, és ahogy megjelenik, úgy súlyosodik, úgy komorul el a táj is.

A képi látvány a vers csúcspontja felé közelítve foko-

zatosan szűkül.⁷ Ezzel ellentétes mozgásirányú a képekhez társuló hanghatás. Az első versszakban a csend képzete jelenik meg, ez a csend azonban nyugtalan, apró mozgásokkal és zajokkal teli, melyek egyre erősödnek: ropog, kotyog, zörög, csattog, nyikorog - végül tűzijáték-szerű durrogással fejeződik be a vers. Ivelése töretlen, egyre gyorsuló mozgással emelkedik, s jut el a csúcspontig.

A tájat, mint majd a Téli éjszaka-ban, hangokkal teszi elevenné József Attila. A nyugtalan csend - mely egy korábbi verse szerint "Riasztó, mint a fölморajló tenger / és mint a végtelen hó, épp olyan" - a téli pusztaság motívumának egyénítő jegye itt.

A Holt vidék-ben a téli táj rajza egyre hangsúlyosabbá váló szociális tartalmat kap, míg az utolsó versszakban a költő közvetlenül is a paraszti nyomorúságra, és annak okára utal. Ugyanabban az asszociációs körben mozog a vers, mint a népiesség pusztája, még ha ez utóbbira nem is utal a motívumkezelés:

Uraságnak fagy a szőlő.
Neki durrog az az erdő.
Övé a tó s a jég alatt
neki bújnak a jó halak
iszapba.

A Holt vidék-ben megrajzolt téli magyar világ kozmikus

jelentőségűvé emelkedve tűnik föl a Téli éjszaká-ban. A hangsúlyozott időképzetek - tél, éjszaka - az elvontság és egyetemesség irányába mélyítik a vers mögöttes jelentését. A pusztaság - a téli alföld - felvillanó képének is kulcsszava a végtelen:

A fagyra tört emel az ág
s a pusztaság
fekete sóhaja lebben -
varjúcsapat ing-leng a ködben.

Téli éjszaka. Benne,
mint külön kis téli éj,
egy tehervonat a sikságra ér.
Füstjében tengve
egy ölnyi végtelenbe,
keringenek, kihúynak csillagok.

Ennyi. A téli éjszakában robogó vonat és a varjak Adytól, Kosztolányitól ismerős képe itt egyszerre a kozmikus méretű háttérre, a végtelenségre vetítve kimerevedik, és minden vonás élesen megrajzolva, kitörölhetetlenül vésődik az emlékezetbe.

A Holt vidék vagy a Tiszazug szokatlan kicsinyítő, játékos szemlélete ettől a képtől kapja értelmét, arányait. És itt gyökerezik a harminchármas év ezidőtájt keletkezett, személyes sorsot vizsgáló nagy verse, a Reménytelenül is.

A Téli éjszaka tájképét áthatja, magához hasonítja

az a "tél-képzet", amely "a maga gazdagságával, az elidegenedett világ asszociációs képzeteivel József Attila költészetében szólalt meg a magyar irodalomban."⁸

A vers pusztaság-képe kettős kötődésű. A sikságon robbogó vonat mikrokozmosza, "ölnyi végtelen"-je a megjelenő kicsinyítő értelmű és befelé irányuló nyelvi eszközökkel /kis, ölnyi; benne, füstjében/ az otthonosság bensőséges képzetét idézi. A kihunyó szikra-csillagok a vers jelképes jelentés-magjához kötik a képet, amely azonban "nemcsak metaforája vagy szimbóluma a költő belső világának, hanem önmagában is létező valóság."⁹ Egy valóságos táj érzékletes képét látjuk magunk előtt, a Téli éjszaka siksága a gazdag jelentésű téli alföld-kép jelentésrétegeit is idézi. /Például A puszta, télen otthonosság-motivumát./

A kötődés másik irányát az előző kép jelzi. A varjúcsapatot ugyanazon a havas pusztaságon látjuk, ám ehhez a képhez egészen más képzetkör kapcsolódik. Tör, pusztaság, fekete sóhaj, köd - a kulcsszavak hangulata önmagában is jelzi, hogy itt az idegenség mozzanata az uralkodó. Ady már idézett soraira utalhatunk vissza: "Jönnek a téli varjak / Feketén a hómezőn." Az egyedülmaradás, a magány havas pusztasága ez, melyet az Egy kisgyerek sir című - időben közeli - versének dermedtően groteszk hasonlata így idéz fel:

...Mint könyvelő, ki csendben hazatér,
ruháját rendben székére teszi,
ágy szélén mereng, morog, útrakél -
puffannak apró, gyors lépései -

egy sikra, havat kóstolva űget
a zöld holdfényben, merev éjszakán,
kotor, vakog, nyalná a sós eget, -
így vonit ő; a pusztán a magány...¹⁰

"Nagyon sűrűn visszatérő érzésem a sivárságé" - írja egyik levelében. Ennek az emberi lélekben terjeszkedő pusz-
taságnak a feltárása, a Téli éjszaka és az Elégia objektív
világának a személyes, szomorú, benső párja a Reménytelenül
"tűnődő" látomása:

Az ember végül homokos
szomorú, vizes sikra ér,
szétnéz merengve és okos
fejével biccent, nem remél.

Ezzel a verssel le is zárul József Attila költészeté-
ben a pusztá-motívum használata, mely a korai versekben még
áthasoníthatatlanul, a harminchármas év - nagyjából egyidőben
született - jelentős alkotásaiban már önálló, egyéni értel-
mezésben jelenik meg.

Későbbi alkotásaiban nem fordul elő többé ez a kép; a
természet helyét egyre inkább a dolgok, tárgyak világa fog-
lalja el¹¹, a falu-témát érintő versekben pedig a mesésebb,

a mondandót gyakran ellenpontoszó "tündéri" képek a jellemzőek.

Igy, a pusztának a Holt vidék, a Téli éjszaka, a Reménytelenül képvilágában betöltött fontos szerepével, és hiányával a későbbi versekben teljes a pusztamotivumkör leírása József Attila költői világában. Ez a motivumhasználat is jelzi azt, ami költészetének egészéből kiolvasható, hogy népiségére és magyarság-szemléletére már nem gyakorol közvetlen hatást a tizenkilencedik századi népiesség. A költői hagyomány megújulásának, az előzményekhez szervesen kötődő új költői motivumhálózat kialakulásának lehetünk tanúi József Attila költészetében.

S I N K A I S T V Á N

Sinka István azok közé a költők közé tartozik, akiknek ~~nek~~ egy sajátos zárt témavilágban belől bontakozik ki költői egyénisége, művészete. Költészetének jellegét döntően meghatározza, hogy a társadalom, a nép mélyrétegeiből érkezik, egy ismeretlen világról hoz hirt. Nem egyedül azonban, nem kuriózumként. A hullám, ami őt is a szellemi élet felszínére dobja, a népi írók harmincas években ki-

bontakozó mozgalma. E sokszálú, összetett szellemi áramlat egyik jellegzetessége a parasztirók megjelenése. Mélyről, szegénységből, parasztságból kiemelkedő alkotók voltak korábban is, de Erdélyi József, Veres Péter, Sinka és társaik az elsők, akik a kultúrát parasztiságukba asszimilálva képesek öntörvényű, ujhangú művészetet teremteni.

Sinka e szellemi közösség tagjaként indulásától öntudatosan vállalhatja önmagát, s azt az archaikus életet élő népi közösséget, mely életének, egyéniségének meghatározója. Költészetét, azon túl, hogy megfelel a kor esztétikai követelményeinek, ez a többlet teszi értékké.

Az újdonságot, azt, hogy "mi tör fel az ismeretlen népi és multi mélységekből a Sinka verseiben", a pályatárs Veres Péter így fogalmazta meg: "Nem csupán a pásztorélet tárgyi rajza, nem is csak a pusztai cselédek keserves élete, mert hiszen ezt mások is megírták, hanem ennek az életnek s ez élet lelki atmoszférájának művészileg egyedülálló és érvényes megjelenítése. Ez a Sinka költészete."¹²

A zárt, mélyvizi, ismeretlen életformának, melyből Sinka költészetet formál, színtere a puszták, a bihari puszták világa. A verseiben megjelenő táj a közösség, a kétkezi munkát végző nép szemével látott és ábrázolt világ. Az Előhang ars poetica-ként fogalmazza meg ezt a közösségi indíttatást:

Nagyanyáim s a szépanyáim
lelke dalolt nekem a pusztán,
hogy keljek fel a virágok közül
s induljak el e dalok jussán,
hagyjam magára a nyáját,
mert felőlem az rendeltetett,
hogy vihar fujja meg a számat

"Engemet hajt a puszta láza" - írja egy másik versében. Ugyanaz a láz, ugyanaz az indulat, ami a magyar költészetet fűti Petőfi óta. A költőben ott forr a szabadság lázító gondolata. Miközben - először Pásztorének című kötetében - szociográfikus és etnográfikus hitellel felidézi élete történetét, a pusztai cselédek embertelen sorsát, verse az igazságtalanság megváltoztatásáért kiáltó "közösségi üzenetté" válik. Maga a szabadság szó, ha elő is bukkan egy-egy versben, ritkán vezérmotívum, inkább csak távoli utalásként vagy hasonlat tagjaként van jelen, A Ballada egy őszi székérről című versben így: "Kettétörték a puskáját, / mint a puszták szabadságát."

Sinka igazi hangja folytottabb, a ki nem mondott igazság megvilágító erejével hat, mint például A sikon este című verse:

Lágyan sirjatok esti sipok,
most magányos vagyok, mint a hold
s megszólalnak bennem a sikok:
éji bogár zsong,
bocskor suttyog - a pásztoré,
ezer ideggel él a lomb.
S a nádasból az ér szaga
keserű, mint népem szava.

Az esti puszta lélegzik e sorokban, a táj szinte egygyéforr az emberrel, s a magányos, szemlélődő lélek rezzenései észrevétlenül emelik az olvasót a vers végén kibomló, a mű jelentését közösségivé tágító hasonlatig. A keserűség okát nem részletezi, nem magyarázza a költő, erre nincs is szükség. Műve kerek egész, önmagát értelmező. Huszadik századi, individuális, teremtő költészet ez, ugyanakkor szétválaszthatatlanul összeforrott a közösségi hagyománnyal, a népköltészet szemléletével.

Sinkának ahhoz, hogy rátaláljon saját költői hangjára, s az ahhoz illő költői szerepre, meg kellett küzdenie az irodalmiság kísértésével. Első verseiben még jelentős szerepet játszik az Ady-költészet és a széles körben elterjedt turáni mitológia motivumkincse, de a külső hatásoktól gyorsan megszabadul. "A népi líra képviselői közül ő jutott a legközelebb a népköltészet ősi rétegeihez...Petőfi, Arany, Erdélyi és Illyés után azt az ősi poétikát újíttotta fel, amelynek érvényességére szinte már senki sem gondolt" - alapítja meg Pomogáts Béla.¹³

Legsajátabb műfajai a dal és a ballada, valamint a közösség életét megelevenítő epikus költészet. Természet és tájébrázolása a népdalok szemléletéhez áll közel, a paraszti alakokat körülvevő táj, a puszta világa nem játszik önálló szerepet, hősei gondolkodásának megfelelően a költő szemléletében sem különül el a benne élők cselekedeteitől.

Megfigyelhető ez a jellegzetes vonás akkor is, amikor a mű leghangsúlyosabb helyén, zárómotivumként maga a "puszta" szó jelenik meg. Például a Magyar vendégek című versben így:

Igy beszélünk...kutya ordít.
Vagy barát jön, vagy ellenség -
Ha ellenség, nem lesz mentség:
itt hal meg a puszta alján,
mert fogunk közt most lobog a kin.

Hasonló kétsoros, a népköltészetben gyökerező jelentésegység zárja legtöbb lírai költeményét. Amelyik zárásban szerepel a puszta - mint az idézett példában vagy az Alszik befejezésében -, társmotivumként a kin tűnik fel /illetve a láz a Hontalanok útján záróképében/.

Sinka, a huszadik századi műköltő számára létezik a táj mint esztétikai, költői élmény. "Egy táj, egy emlék, egy fényes világ / s a drága, drága mult" - foglalja össze Vele együtt című versének motivumait a zárósorokban. Sinka viszonya azonban más a tájhoz, s a pusztához, mint ami a magyar költészet utolsó századában szokásossá vált.

Ha a puszta motivum különböző változatait összevetjük Sinka pusztájával, azt kell megállapítanunk, hogy az ő pusztá-ábrázolása nem az évszázados lírai konvencióból fakad, elsősorban nem ahhoz kötődik, hanem a legközvetlenebb, elemi, valóságos lét-élmény a forrása.

Sinka ismeri Petőfit és Adyt, s hatásuk alól nem tudja - nem is akarja - kivonni magát, de az ő pusztá-ábrázolása korszaknyi távolságra van a hagyományteremtő elődökétől. Ami Petőfinél realista tartalmú jelkép, az őnála a legbensőbb, megszenvedett valóság lirába ömlése. Ami Adynál - mint magyar ugar - a hazug romantikától és mítoszoktól megtisztított, átértelmezett és a régivel szembeállított szimbólum, az Sinka "egyetlen, kikerülhetetlen, halálig elegendő témája, izgató ellenfele és magához ölelő mindene."¹⁴

A pusztának ez a valóságból és ősi mélységekből feltörő ábrázolása egyrészt gazdagítja, másrészt át is értelmezi a pusztá témakör egyik központi, gondosan kimunkált jelentésrétegét, a magyar pusztát mint népi jelképet. Sinka felmutatja azt a pusztai világot, amelyik ebből a jelképből mindig is hiányzott, kimaradt.

Sinka akaratlanul is részese egy folyamatnak, mely a bartóki művészet ihletésére bontakozik ki az irodalomban. Petőfi népszemléletének kiteljesítése, Ady ugar-indulatának részletező kibontása, a népiben gyökerező korszerű művészet megteremtésének kísérlete ez a harmincas évek irodalmában. Ez az a pillanat - történeti értelemben fogva fel a "pillanat" szó jelentését -, amittől kezdve a magyar pusztahagyományos jelentésében egy meghaladott korszak jelképévé, történelmi jelenséggé válik. Multként ábrázolható hitellel, úgy, ahogy arra Móricz mutat példát a Rózsa Sándor regényekben.

A pusztának a "bennszülöttek" közül is Sinka a leg hivatalosabb ábrázolója. Egyéni látásmód, a közösség élményvilágában gyökerező népi mitologizmus teszi sajátossá - s korszerűvé költészetét, melyet magatartásának alapképlete látszólagos különállása ellenére a magyar irodalom központi vonulatához kapcsol: "Mert kinunkról szólni nem lehet" - ez az irodalmon túlmutató indulat fűti a Sinka-verseket.

Az egyetlen magyar "Pásztorköltő" létélményét Tornai József "nemzeti egzisztencializmusnak" nevezi: "A tehetetlenség-érzés állandósulása, a reménytelenség általánosítása nyitja meg Sinka előtt a semmit, a semmibe-vetettséget. Csakhogy mivel Sinka egy közösség azonos sorsú tagja is volt, mégpedig elválaszthatatlan tagja, ez a semmibe-hullás számára nemcsak magára érvényes nihil, ez, saját szavaival: magyar semmi."¹⁵ Ez az alapérzés a pusztaság világirodalmi érvényű motivumköréhez közelíti, áttételesen ahhoz köti a Sinka költészetében felépülő "egyedi egyetemes" pusztai világot.

A történelem fordulói, az öregedés változást hoznak költői világában. Érdekes összevetni a Vég karjaidba, idő című vers előre, a megbékélés, a halál felé tekintő, mégis fiatalos, bizakodó hangját az Öreg juhásznő búcsúzik régi legelőktől hangütésével:

A tájat, mi felhőkkel alkonyodik,
elnézvén, ó, hiába keresem
a volt mezőt, juhaim s ifjuságom
pusztáját, mi valahol összefolyik
az őszi zölddel: nem,
többé nem lelem sohasem!

Véglegesen, visszafordíthatatlanul a múltba merült egy egész világ, ezt tudatosítja versében a költő. Késői költészetében elválnak egymástól megformálásban is a múltat felidéző epikus költemények és "a megváltozott világ fényszikrás pillanatait továbbító" lírai versek.

Az előbbi témakör összegzése a Szigetek könyve, melyben a fiatalság, a szegénység pusztáját idézi fel egy nagy körképben. A másik, a "korszerű" irányba mutató verseiben szintén a puszták képvilága marad uralkodó, de egyetemesebbé, egyben elvontabbá táguló szemlélettel. Ennek a szemléleti megújulásnak nagy verse a Lovasok opál mezőjén:

Jó lovasok voltunk, világgá vágta ttunk
s nem a távolság, ó! az élet fogyott el:
nyarunk eltűnt, és most üresen kong az ég,
és aszály van, ~~se~~omjúság és kiszáradt kút.
opál mező, ó! bársony, nesztelen!

A valószínűtlenül fénylő színeknek, melyek a verscikkekben is feltűnnek - Egyszer topáz, máskor smaragd, Ibo-lya-szakállán ős messzeség fénylett - a költő élete ad mélységet, a megszenvedett valóság, ami "egyszer topáz, aztán smaragd, és azután, mint a vér." Ezeknek a versek-

nek a verseknek egy része bibliai témájú, de a többiben is érződik valami biblikus ragyogás, mely a pusztákra is kisugárzik.

Sinka késői költészete izzás, lobogó tűz a könyörtelen és az öregséggel egyre hűlő világban, Kórótűz kegyetlen csillagok alatt:

Ki tudja, hogy a csillagok,
ha kigyulladnak télen, éjjel,
és nincs az eldobott
emberfiának
enyhhelye más a nagyvilágon,
csak a sík: hogy mily jó az, ha kórótűz ragyog,
ha csak annyi is, mit elföd a tenyerével...

I L L Y É S G Y U L A

Illyés Gyula költészetében nem találjuk meg a pusztának Petőfi óta megszokott, a közvetlen természeti élményt jelképes jelentésűvé felfokozó ábrázolását. Ha egy-egy versben feltűnik az alföldi táj, a puszták motivumköre, akkor is a "kivülálló" szemével, a magyarság-élménnyel, Petőfi alakjával összekapcsolva, mint például A Tiszánál címűben:

Néztem a folyót némán s mintha
Ezer gondja rajtam át folyna,
Értettem titkos számvetését,
Nyugalmát s örült gáttörését.

A tulsó parton egy paraszt
Kapált, - én tudtam, ugyanaz,
Akit Petőfi látott hajdan
Izzadni gondban, kinban, bajban.

Ez a kívülről közelítő magatartás érthető. A költő egyéni, fiatalkori, a szülőföldhöz, a gyermekkori környezethez kapcsolódó tájélménye rendszerint meghatározza verseinek táji motivumkincsét. "Pannóniai vagyok, dunántúli" - írja le minden adódó alkalommal büszkén és szeretettel Illyés, aki verseiben, tanulmányaiban - és valóságos életében is - rendszeresen visszatér a szűkebb szülőföld világába, innen merítve erőt a magasba lendüléshez:

Hú nevelőim, dunántúli dombok,
ti úgy karoltok, hogy nem korlátooltok,
nem fogtok rabul, amikor öleltek,
ti úgy öveztek, hogy égis emeltek!

/Tolna/

Berzsenyi, Vörösmarty, Babits képi világának rokona ez a látás. Illyést azonban tájélményének "dunántúlisága" nem akadályozza a magyar költészet hagyományos motivumának, a pusztának a használatában.

Költészetének, egész életművének középpontjában máig

közösségi fogalmak állnak: nép és haza. "Az utolsó nemzeti költő" - jellemzi sokat láttatóan Déry Tibor. Valójában annyiban utolsó ő, hogy egy nagyhagyományú költői magatartás korszakok változását megélő elkötelezett, következetes képviselője. Műve tükrözi a nép- és haza-fogalom - és a valóságos sors - nagy átalakulásának.

Illyés költészete folyamatosan megújuló kísérlet a nép és haza korszerű jelentésének megfogalmazására, s eredményes kísérlet, mert mindig úgy lép előre, csak annyit, amennyi a valóságban is követhető.¹⁶ A közös gondolkodás, a nemzeti ihlet "hajszálgökörei" átjárják művészetét, költői egyéniségében egy közösség akarata összpontosul, hagyomány és modernség új, korszerű vegyületét hozva létre.

Ezt a nem robbanásszerűen, látványosságra törekedve újító, hanem mélybe hatoló és a jelenségeket alapjaiban átértékelő folyamatot figyelhetjük meg a pusztai motívumkörnek illyési átformálásában is.

Maga a "puszta" szó Illyésnél a dunántúli nagybirtokok majorságainak a világát jelenti. A dunántúli pusztát ő hozza be az irodalomba, s ez a fogalom szociális tartalmával, a nép sorsának felmutatásával Petőfi, Ady hagyományához kapcsolódik. Szemlélete annyiban áll közelebb Adyéhoz, hogy míg Petőfi alföld-képében a természeti jelenségek ábrázolása fontos szerepet játszott, Illyésnél elválnak a nép életének lázító erejű bemutatása az emberi teremtménybe vetett hitet jel-

képező természetábrázolástól, melynek eszményi típusa nála a dunántúli kultúrtáj.

Ady ugar-látásától az különbözteti meg szemléletét, hogy nála nem a szembeszállás, hanem az építés mozzanata az uralkodó. Új szinképi nemzet-szimbolika formálódik ebből a szemléletből, melynek fő jellemzője szociális gondolat és nemzeti hagyomány, magyarság és európaiság összeötvözése.¹⁷

A szülőföld világa, a paraszti tematika - és általában a tárgyi valóság - meghatározó szerepet játszik a Sarjurendek, a Szálló egek alatt, a Rend a romokban verseiben, melyek költői realizmusát Pomogáts Béla így jellemzi: "A valóság dolgait szerves anyagiságukban ragadták meg e versek, a tárgyak saját valójukban és természetükben váltak a költői világ elemi részeivé. Nem rajzolta át, nem stilizálta őket a képzelet, az anyagi világnak magának volt költői jelentése és ereje, anélkül, hogy jelképül szolgált volna tőle független jelentések számára."¹⁸

Ha költői világát a tárgyas poétika törvényei szerint építi is, a nemzeti múlt, a közös emlékezet gyakran hívja elő a pusztá gazdag asszociációs mezejű, jelképekkel teli motivumkörét. Petőfi pusztája, a honfoglalás korának ősi sikja, és a még távolabbi múlt, a keleti sztyeppe gyakran tűnik fel e korszakának verseiben.

A harmincas évek közepétől szaporodnak meg a jelent a nomád élettel összevető, egymásra vetítő költemények.

A Magyarok, a Philologia, a Hidi vásár egyazon érzés kifejezői. Megjelenik e versekben az egyéni menekülés vágya:

E tájra vágyom én, vagy ennél is tovább! mennék oly ég alá
hol zúgó homlokom pihenni tudna és feledné keserű
emlékeit, e zord, üres világ bamba törvényeit! - ahol
beszökne szívembe egy kis szabad derű.

Lovam lenne, lovam kantárszárát lovam lágy nyakába vetném,
távol Európa üvöltéseitől léptetnék egyedül
az elérhetetlen őshazába;

/Philologia/

Az egyén menekülés-vágya egy nép riadalmának kivetü-
lése:

A gémeskút az udvaron
forgatja nyakát nyugtalan,
fől-főlszimatol az ürbe,
mintha ugorni készülne,
szökni feszült innal vissza,
honába az ősi sikra.

/Magyarok/

Ez a visszanyúlás a múltba nemcsak menekülés, hanem
támaszkérés is. Ezt jelzi a harminc évvel későbbi vissz-
hang:

Tágul időm hét határon túl.
Nehéz szívem vénülve újul.

Piros csizmák nyomán a hóban
térek haza, hol sose voltam
föllelni - meóti zöld réten? -
az öröklétem?!

/Poesis hungarica/

A nemzeti és népi kultúra közös gyökereit keresi, innen, a közösségi tudat forrásvidékéről ered lirájának egyik fontos szólama. Ugyanaz a gesztus, mint a Kalevalá-t visszhangzó József Attiláé. A népi hagyomány mélyére hatolva közösségi művészetet teremteni, melyben népi és nemzeti elem egymást erősítő egységbe forr össze.

Szintén hagyományos - egyszerre nemzeti és egyetemes kötődésű - jelentéskört aknáz ki a fiatalkori Három öreg című poéma befejező soraiban:

Magyarország népe,
történelem mostohája,
kerekedj fel a pusztából
egy nagy új honfoglalásra.

A pusztában bolyongó, fogyó, pusztuló nép biblikus látomása, a nemzethalálnak a magyar költészetben régóta kísértő, időnként fel-feltörő látomása Illyés gondolkodásának egyik sarokköve. A pusztulás képzeete egész költészetén végigvonul, bizonyítva a történelmi korszakokon átívelő életmű egységét, a különböző jellegű és témájú alkotások közös forrását, a népet féltő indulatot. A "Pusztulás, puszt-

tul" gyakori szava költői szótárának. A pusztaság és pusztulás szó nyelvünkben közös töből fejlődött, és a költő nyelvi képzelete különös erővel ragadja meg ezt a rejtett összefüggést.¹⁹

A nép pusztulásának képzete a harmincas években szociális tartalommal, 1945 után összetettebben, a közgondolkodás aggasztó jelenségeivel bővülve, az utóbbi években pedig az öregedés, az elmúlás gondolatával összefonódva jelenik meg költői világában.

A pusztulás és pusztaság motivuma gyakran kapcsolódik össze. Árvák című - 1968-ban írott - prózaversében például az őszi tájban lépkedő kamaszlányok láttán feltörő gondolatát a következő metaforikus megfogalmazással emeli jelképessé:

"Ki védi meg ott őket? A nép, mely iránt madárfészek-szivükben bizalom melegül, évről évre azzal hidegül irántuk, hogy fogy. Közel az idő, amidőn körben a táj felére ürül, aztán negyedére, a statisztika vastörvényű jóslata szerint. Állítsam meg a kis bizakodókat? Közel az idő, amidőn özvegyen, gyermektelenül egy nem is különösen nagy tojáshéjban teljesen magukban vándorolnak majd egy sorsára teljesült igazi pusztán, helyben is messzebb, mint a Sziklás Hegység hó-fennsíkjaian."

Mig fiatalkori verseiben a pusztulás, pusztaság képe szinte kizárólag közösségi jelentésben fordul elő, a negy-

venes évek végétől az egyéni sorssal összefüggésben is egyre gyakrabban feltűnik a kép. A korábbi időszakból való Nem érdemelnek meg... kezdetű versben a szerelmes összetett érzéseit fejezi ki a verszáró kép, s benne a pusztaság motívum:

Elpusztul a föld, ég. Semmi se kell. Állok.
Nézlek féltékenyen, te gyenge,
hogymé népesíted be a pusztaságot:
árulsz el egyre.

A pusztaság, a sivatag gyakori színtere a halál gondolatával foglalkozó verseknek - Könny közt remény, Egy régi sirnál, Gyászének -, átszövi e verseket a pusztaság motívum, eltűnik majd újból megjelenik, makacsul magához vonja a költő képzeletét. Az idővel való perlekedést az Örök művek világá-ban így jeleníti meg:

A meg nem szelidített, a még vad évek:
a jejtelen mulás futóhomok
pusztáiról fohászkodok
feléd, felétek, át, föl - én is éljek!

A költészet egyetemes nyelvén fogalmaz az 1965-ből való Megtalált karavánnapló is, melynek hőse nem egy személy, hanem többszámú: "Mentünk tovább / megint egy napnyi sivatagon át."

Biblikus hangütésű a Fekete-fehér kötet több nagy verse, az Ifjú pár, a Világodban világtalan. A szerelmet, két

ember közti távolságot, az igazán lényeges emberi mozdulatokat vizsgáló "ábeli" versek ezek a "kaini" világban:

Ez maradt meg máig a legszebb-
ígéretű honkeresésnek,
exodusnak, a - sivatagban?
A sivatagból?

/Világodban világtalan/

Belső táj a sivatag, tragikus, feloldásra váró. "Repüld át sivatagomat" - hangzik a felszólítás, de a sorssal szembeszegülő szándék sem teheti meg nem történtté, láthatatlanná a valóságot, a költői világ télbe fordulását /"És jó s didergeti tél / a lelket is egy tar mezőn."/. Ennek az érzésnek megfogalmazása a Különös testamentum című kötet egyik verse, a Sistergő rózsa, melynek befejező szakasza a népiesség pusztájának motivumait idézve kanyarodik vissza a közösség, a közös sors - s a költői szerep - gondolatához:

...Hull, hull a hó s fog hullni csak eztán.
Fejet dug, fart vet a nyáj a pusztán.
S pásztora? láttad utazó:
gyúrta siremléknek a hó!...

M A G Y A R P U S Z T A

Az új költői szemlélet és stílus első kapunyitója Erdélyi József a huszas években. Ő még közvetlenebbül kötődik a tizenkilencedik századi népiességhez, mint az utána jövők. Főként témáiban, költészete motívumkincsében. Felfrissíti, újraéli Petőfi témáit a délibábtól a számeron lovagló juhászig.

A szülőföld - a bihari puszták világa, az alföld - fontos szerepet játszik költői világában. A pusztá motívumköre leggyakrabban az elszakadás-hazatérés, felidézett emlékek - mindenekelőtt a szülők alakja - mozzanatával társul verseiben. Együtt fordulnak elő az említett elemek A tanyára, A kis ház előtt, a Pusztai harang, az Ők című versekben, s a gyermekkor otthonos világa, a szülőföld felidézett "közösségi rendje" kisugárzik költészetének egészére.²⁰

Erdélyi ars poetica-jellegű verseiben "pusztaiságában" találja meg művészetének legjellemzőbb szimbólumát: "a büszke világváros közepében / verseket zeng a pusztai harang." Ám már a korabeli elemzők kiemelték, hogy Erdélyi költészetének nem a népies hang felújítása a meghatározó, legeredetibb mozzanata.

"Csak színhely a falu, a tanya, az országút; az élmény-

anyag, a képkincs ered a népi milióból" - határolja be a népies elemek szerepét Sárközi György,²¹ s kiemeli Erdélyi költészetének korszerűségét. E költészet korszerűségét, igazi jelentőségét tárgyiassága adja, az, hogy "a túlságos szubjektivitást tárgyszerűséggel, az ezoterikus szépségkultuszt realizmussal, az izmusok formarombolását zárt formákkal váltotta fel."²²

A pusztá motívumköre a hagyományból erőt merítő korszerű költői magatartás szűrőjén átszűrve, de teljes terjedelmében megjelenik Erdélyinél, s a motívum kezelésére az öröklött jegyek, a hagyományos jelentéskör követése a jellemző:

Bárhova mennék ám, akármely táján
a földnek, szülőföldemet ~~találnám~~
magam körül. - A tenger: mint a nagy,
kalászos Alföld...Ha más nem: az ég
hasonló lenne s bár a Himalája:
emlékezve tekintenék fel rája!

/Pápa tája/

Erdélyi költészetének, s általában a népi lírának egyik jellegzetessége ragadható meg a magyar pusztá motívumköréhez, a népiesség jelképes pusztájához való viszonyában. A két háború között kibontakozó népi irodalom szociológiai indítéka, legfőbb témája a szegényparasztság, a művek befogadója viszont az a középosztály, mely a nacionalizmus és a jobboldali radikalizmus legfőbb tömegbázisa

is. A középosztály nemzetszemlélete kihat a népi irányzatra, annál is inkább, mivel űrt tölt ki. A parasztság legszegényebb rétege ugyanis nem rendelkezik önálló nemzet-képpel. A társadalom legmélyén élő tömegek körében csak töredékesen, legáltalánosabb jelképeiben él a tizenkilencedik század nacionalista mitológiája, mely a középosztály gondolkodásának meghatározó eleme. A nemzeti ideológia általánosan elfogadott köznyelve ez, melyet az irodalomban a népnemzeti irányzat, majd a századvég népiességét továbbvivő konzervatív költészet aknáz ki és erősít.

Joggal állapítja meg Pomogáts Béla, hogy "a konzervatív költészet népies romantikája, Illyés kivételével, minden népi lírikusra hatott. E népies romantika szinte beépült abba a költői "köznyelvbe", amely a huszas évek átlagköltészetének és irodalmi tömegkulturájának hangját meghatározta, s még a paraszti "őstehetségek": Sinka István vagy Nagy Imre sem tudták kivonni magukat hatása alól. Költői indulásuk idején maguk is ehhez a "köznyelvhez" igazodtak, benne látták a műköltészet érvényes hangnemét."²³

A népi költőknek a művészet kollektív küldetését hangsúlyozó szemléletéből, s a műveiket jellemző paraszti tematikából következik, hogy a lélegzetvétel természetességével alkalmazzák a népiesség közismert motivumait, köztük a magyar pusztát. Fő törekvésük nem a hagyományos jelentéskör megváltoztatása, számukra a "magyar puszta" nem kulturális,

hanem közvetlen, valóságos élmény, s ezáltal jelképes.

Veres Péter a harmincas évek végén En nem mehetek el innen kezdetű prózaversében így vall művészi magatartásának gyökereiről:

"Azt mondta egyszer valaki, úgy mondják, egy görög bölcse:
"adj egy szilárd pontot és kifordítom sarkaiból a világot".
En megtaláltam ezt a pontot, legalábbis önmagam számára.
Ez a föld az, amelyen élünk:
a sziksós puszták, a ragadós televény, a szaladó homok
és a zöldellő dombok földje - Magyarország"

A vers befejező szakaszában a magyar világot a puszták metonimikus jelentésű képébe sűriti, egybeötvözve Petőfi alföld-élményének lelkesültségét és Ady ugarjának lehúzott-ság-élményét:

"Lábommal bokáig járok a magyar sárba,
arcomat kicserzi az éles pusztai szél,
szemeimet kicsire húzza a kemény sivatagi napfény;
gondjaim lehúznak a földre, vágyaim fölemelnek a felhők fölé"

A népi irányzat költői a puszták témát a szociális jelentés irányába szélesítik. Olyan élményréteg jelenik meg verseikben, amely korábban nem kapott helyet az irodalomban. A kiszolgáltatottak életét élő Nagy Imre verseiben megjelenik az éhség mint költői téma, és visszatérő motívumok a pókok, bogarak és Sinkához hasonlóan - a szegények életét megkeserítő patkányok:

Szememen pók, ajkamon tücsök,
a kezemben megfojtott patkány, -
így megyek majd az isten elé
az ítélet virradatján.

/Elmondok mindent/

A valóság irtóztató nyomása alatt a magyar pusztá évszázados múltú idealizált szimbólumként való használatát nem lehet felújítani. A tájhoz érzelmileg szorosan kötődő költőknél is a komor, vádló, panaszos hang az uralkodó, és ez a szemlélet a harmincas években általánossá válik irodalmunkban. A népi írók művészete leszámolás a pusztá-romantikával. A "magyar pusztá" pozitív jelképként a múlt, a nemzet történelmének világában őrzi meg érvényét, a jelenre is kisugárzó erejét.

Az alföldi tájat a kor költői a népnemzeti iskola egységes motívumrendszerétől eltérően, különböző módokon egyénítve ábrázolják, folytatva, továbbvive a Nyugat költőinél megjelenő kezdeményeket.

Bányai Kornél Alföld című versében a "kívül nyugalom, / bévül mély gyöttelelem" táj mitikussága hangsúlyozódik ki:

Öles szarvú szent állatok:
ökrök vonulnak csöndesen:
szomorú gyászmenet valami ó
halotti szertartás szerint.

Mellettük vén ezüstfejű magyar
ballag sötéten és rejtelmesen
Ázsia csókjával homlokán,
nagynéha szól, beszél az állatokhoz
s velük együtt a párolgó porba vész.

Nagy Imre verseiben a turáni mitológia pusztája tűnik fel /Hajnalban az Órhalmon, Lócsontváz a pusztán/, Gulyás Pál költészetének pedig egyik legjellemzőbb jegye az időhatárokat tágitó látás, a múlt, a mítoszok felidézése.

"A régi civilizációk föltárt mélységeit a legmagasabb európai hagyomány fényébe emelni: ez volt az az öntudatlan program, melynek...életét a szolgálatába állította" - írja Gulyásról Németh László.²⁴ Az Alföld világa, mely állandó élményforrása "az alföld csendjében" élő költőnek, tér és idő, jelen és múlt egymásbatűnésében, végleteket egybehangoló viszonyrendszer elemeként jelenik meg Gulyás Pál verseiben. Ettől válik varázssos hangulatúvá az Országúti esküvő szegényes pusztai lakodalma; ez a varázslat azonban nem a tájból és az emberekből árad, a mítoszok kalevalai világa a jelen alföldjével szembeállítva egy erős és gazdag népi kultúra jelképe:

Ó, mert másképpen gyültek össze
egykor Északon, Pohjolában,
a középső út mentiben,
pohjolai sötét szobákban.

Az ajtószáda javasokkal,
szoba táltossal volt tele...
Ez itt az országút, az Alföld,
itt nincs a fűnek ereje.

A költő alföld-képe ironikus, keserű, amit személyes sorsa is motivál, a fojtó kétszáz kilométer "Debrecentől a Dunáig": "Én is már fejfel lefelé / csüngök naphosszat a hináros / Alföldön..."

Sárközi György Mint zuhanó meteor... kezdetű versében azt figyelhetjük meg, hogyan formálódik át egy intellektuális költő képvilágában a magyar pusztá motivuma:

4. Magányosan és száműzötten, mint zuhanó meteor,
Tengék hideg világokon át s tudom, hogy valahol
5. Elnyel a magyar síkok homokja, - fölöttem jeges kaszák
Zengenek s a tarlott rét fürjei sirják eltemetett
lelkem panaszát.

A szétágazás, az új színekkel gazdagodás egyben a bomlás jele is. A harmincas évekre az alföld motivumkör egységes jelentése, s a költői köznyelvben betöltött szerepe elhalványodik. A szimbolikus magyar pusztá-kép a múlt jelképei közé, illetve a jelen valóságára utalva az ideológia és a hétköznapi kultúra területére szorul vissza. A népi tematikájú művekben helyét a paraszti világ tényeinek, valóságának ábrázolása foglalja el, s ez - amint József Attilánál és Illyésnél láttuk - megváltoztatja a motivumkörnek a költői képvilágban betöltött szerepét.

P U S Z T A S Á G

"Elég volt az ömlesztett szépből, az örökölt effektusokból" - jelenti ki Költészetem című versében Kassák Lajos. Ezzel persze csak költészetének fő irányát határozza meg, a valóságban nem szakít minden hagyománnyal. Mint minden igazi alkotó, felhasználja, és új izekkel, új színekkel gazdagítja a hagyományos motívumokat, köztük a pusztát is. A "pusztába kiáltás" ősrégi toposza tűnik fel például a következő képben:

Egyhelyben állok, fölfelé nővök és egyre mélyebben ereszttem
gyökereim.

Kiáltok a pusztába, ahol csönd van s a testvéreim még alszanak:

/Szólok halottainkról/

Egy harminc évvel későbbi versével összehasonlítva a költő egyéni képkincsének belső kapcsolatai is kivehetők:

Összetorlódtak napjaim évek szakadtak rám
de volt bátorságom hozzá hogy gyökerem kitépjem
a rőt pusztában járok hol halottaim pihennek
céda szép asszonyok szűz kislányok ég veletek

A gyökér, a társak a pusztában, a halál és az alvás, valamint az apró történések, az "epikus mag", ami köré a képek rendeződnek - a motívumok és a motívumkezelés harminc

év alatt alig változott. Nem tesz Kassák se mást, "csak" felépít egy egyéni lírai mikrokozmoszt. Jellegetes Kassák-i módon deformált a "pusztában álló fa" ismert motivuma a 95. számozott vers záróképében:

süket a tér csak egy fa emelkedik a pusztában acélsövénnyel
a dereka körül
s lehet hogy a lány ott áll a nagy fa alatt
de a nagy fa sárga rózsákat virágzik
és eltakarja serdülő kedvesem

Szabó Lőrinc a pusztaság helyett a sivatag szót használja szívesen, de a hagyományos jelentéskört ugyanúgy felidézik, asszociálják képei, mint az egészen más stílusú Kassáknál. A föld álma című versének látomása a megelevenedő, majd a sivatagba viaszasüllyedő por-alakról első pillantásra egyéni vízióknak tűnik:

A por felbirkózta magát
másfél vagy két méternyire,
ahogy megindult, két méterrel
a sir fölött volt a feje.

Ha viszont mellé olvassuk Sárközi György következő képét, Szabó Lőrinc látomásának eredete egyből megvilágosodik:

És végre lomhán megmozdult a por.
Isteni ujj kavár, gyúr, épít, formál,
S kemény tagokba áll a könnyű por már,
Mezitelen ember emelkedik.

/Genezis/

A sivatag motivumának - József Attila havas pusztaságához hasonlóan - megvan a sajátos vonzási köre Szabó Lőrincnél. Nála a sivatag beszél, énekel, mindig valamilyen hang-élmény kapcsolódik a motivumhoz /Áldozatok, Sivatagban, Magasból/. Az élet, a lét élménye és a sivatag képe gyakran kapcsolódik össze nála: "s az egész / emberiség, ez a nyöszörgő / kin-sivatag, be kicsiny, onnan, fentről."

Az idézett költőknél - Szabó Lőrincnél, Sárközinél, Kassáknál - de ide sorolhatnánk a harmincas évek Babits-át is, a pusztaság sokágú világirodalmi jelentésköre él eleve-nen, s jelenik meg változatos formákban alkotásaikban. Ez a jelentéskör - amint erre Illyésnél vagy az előző fejezet Sárközi-idézetében láttunk példát -átsugárzik a magyar pusztá-motivumra is.

MEZŐ, RÉT

A huszas évektől felerősödik a magyar költészetben a bukolikus hang. "A pásztorélet a költészetben mindig is olyan vágyálom volt, amelynek létrejöttében a negatív vonások - a nagyvilágtól való elszakadás és e világ életformáinak tagadása - alkották a döntő mozzanatot. A költők já-

tékosan olyan helyzetbe képzeltek magukat, amely a civilizáció előnyeinek kívül a civilizáció kötelekeitől való megszabadulást is kilátásba helyezte. Ez a fikció eleve magába foglalja azokat az előfeltételeket, amelyek lehetővé teszik, hogy a pásztorköltészet minden komplikált és rafinált kultúrában a szabadság és a boldogság jelképévé váljon" - írja Hauser Arnold a bukolikus költészetről.²⁵

Nálunk, Magyarországon nem a kultúra "komplikáltsága" és "rafináltsága" játssza a főszerepet, hanem a valóság kényszerítő ereje. Füst Milán, Kassák, Szabó Lőrinc, Radnóti költészetének jellegzetes közös vonása, hogy megteremtnek lírájukban egy öntörvényű bukolikus jelképrendszert. Így próbálják megőrizni művészi önállóságukat, a lázadás lehetőségét a valósággal szemben, ezt a belső világot ruházva fel mindazokkal az értékekkel, amik a valóságban nincsenek meg.²⁶

Gyakori mozzanata ennek a szemléletnek az emlékezés. Szabó Lőrinc Szénásszekér című versének könnyen felismerhető őse Arany János Vásárban című költeménye. Hasonló témájú Somlyó Zoltán Széna című verse is. Mindhárom alkotás központi mozzanata a jelen és a múlt, város és vidék, civilizáció és természet szembenállása, ellentéte. Szabó Lőrincben a városon áthaladó szénásszekér felidézi az "odakinti" világot, a "falusi holdat, tömzsi tücsköket, / lompos komondort, rétet, aratók / bótorkú dalait, mezei nők / bar-

na bőrét, ekét és vödröket, / cigány nyirettyút, dünyyögő dudát." Idilli ez a felidézett mezei világ, de csak "korlátozott idill"²⁷, a költő képzeletében emlékként, óhajként tűnik föl. Jóval később, a Tücsökzené-ben így emlékezik vissza erre az érzésre:

Húztam már az igát kegyetlenül.
Atkozod meg a várost és menekülj,
Sirtam fel, s mit az irigy munka tilt,
Őt hívogattam, az eltűnt idillt.
És szedtem össze emlékeimet,
azt akartam, hogy megint fű legyek,
s ha szénásszekér ment át éjszaka
az utcánkon, holdfényben, s hozta a
tücsköket, álmat, a rétek szagát,
sóhajtoztam, mint a körúti fák,

A bukolikus költői világ kulcsszava, leggyakoribb képi szimbóluma a mező. "De mi hiszünk a felásott kapukban és a szabad utak lehetőségében a szabad mezőkön" - írja Kassák, a szabadság képzetét kapcsolva össze a mező képével.²⁸

A mező motívum - az egykor a pusztához kapcsolódó - egyéni vagy közös szabadság, a szabadságélmény megjelenítőjeként általános a korban. Berda Józsefet "lázadó áhitat" fogja el, a végtelenség érzése tölti el a "kenyérszagú tág mezőn":

Boruljunk le ó testvérek
a kenyérszagú tág mezőn
és imádkozzunk ilyen:

/Lázadó áhitat/

A bukolikus ihlet legerősebben Radnóti Miklós költészetét hatja át. Az ő táját az avantgarde nyugtalansága, mozgalmassága tölti meg élettel. Benső táj az lényegében, ami verseiben megjelenik: "a lelki valóság expresszív kivetítése"²⁹

Radnóti kedves szava nem a mező, hanem a rét. A szabadság nála réten "illan át", a költő réti szavakat keres önmaga kifejezésére. Ennek az idilli keretnek a valóságos tartalma -, "az idillikus érzés és a tragikus tudat",³⁰ a boldogság utáni vágy és a boldogságra rátörő szörnyű valóság szembenállása legmegrendítőbben az utolsó versekben, a Razglednicák-ban bontakozik ki:

Kilenc kilométerre innen égnek
a kazlak és a házak,
s a rétek szélein megülve némán
riadt pórok pipáznak.
Itt még vizet fodroz a tóra lépő
apró pásztorleány
s felhőt iszik a vizre ráhajolva
a fodros birkanyáj.

ORBIS PICTUS

A táj a romantika óta folyamatos élménye és témája a költészetnek, s a magyar költészetben Petőfi nyomán különösen gazdag hagyománya alakul ki a tájköltészetnek. A népiek

lirájában felújulnak a múlt századi népiesség műfajai, köztük a tájvers. Az Erdélyinél, Illyésnél és másoknál kitüntetett szerephez jutó tájvers már a modern poétika törvényeihez igazodó, a századvégi sablomoktól megszabadult alkotás.

A népiek lirájához hasonlóan, azzal gyakran összefonódva megtalálható a megújult tájvers a többi irányzat képviselőinél is. Pomogáts Béla így jellemzi a Nyugat "második" és "harmadik" nemzedékének tájliráját: "A "második" nemzedék költőinél, Szabó Lőrincnél, Fodor Józsefnél, Sárközi Györgynél a tájnak még nincs valóságos neve: a költő a természetben barangol, a közelebből meg nem határozott természetben keresi otthonát. A "harmadik" nemzedék költőinél ezzel szemben a tájnak határozott arculata van: jellegzetes természeti és kultúrtörténeti képe, történelmi hagyománya, szociográfiai karaktere. A "Második" nemzedék költője menekedést keres a tájban - főként a városi élet kegyetlen dülködése előtt, a "harmadik" nemzedék költője inkább otthon érzi magát a tájban: elmerül történelmében, birtokba veszi hagyományát, felelősséget vállal a rajta élő nép sorsáért."³¹

A táji ihletésű költészetnek több változata is kialakul a harmincas években, így a dunántúli költők köre, és természetesen az alföldi költőké. A debreceni költők vagy a kecskeméti Sántha György költészetét a regionális hagyományokhoz való kötődés, a szűkebb szülőföld mint központi tematikai motívum, és a szociális érdeklődés jellemzi.³²

E költői szemlélet megjelenése és létjogosultsága, az alföld-ábrázolás megújulása is jelzi azt a változást, mely a harmincas évektől a pusztá motívumkör jelentésében és tartalmában bekövetkezik. A változás lényege a pusztá motívum belső jelentéseinek elkülönülése, a hazafias, nemzeti értelmű használat történetivé alakulása.

Ez az átalakulás természetesen nem egycsapásra következik be, a folyamat évtizedekig tart, az ekkoriban újjászülető táji költészet hagyománya pedig a mai napig eleven. A fejezet címéül választott kifejezés a változás irányát jelzi. Comenius Orbis pictus-ából származik Weöres Sándor 1952-es versciklusának mottója:

"A föld fölött vadnak magas hegyek, mély völgyek, fölemelkedett halmok, üres /hézag/ barlangok /üregek/, egyenes /lapály/ mezők, sötétes /árnyékos/ erdők."

Weöres versciklusa egy olyan megoldást példáz, a romantika előttre nyúlva vissza, ahol lefoszlanak a pusztá motívumáról is a mellékjelentések, és megtisztulva, üdén elfoglalja helyét a világ tarka képeskönyvében. A majd száz versből egynek témája a sikság a ciklusban, a Siksági kikelet címűnek:

Tavasszal a széles sik szerte zöldel,
fenn gyöngyfelhőkkel márványos a kék,
sugár és harmat játszadoz a földdel
és madárhanggal átszótt messzeség.

ESSZÉ

"Korunk egyik legterebélyesebb problémája - írja Illyés Gyula a Hajszálgyökerek-ben - a nemzeti, helyesebb megfogalmazásban: a közösségi érzés."³² Indulásától kezdve, de különösen a harmincas évektől élénken foglalkoztatja a nemzeti, a közösségi tudat működése. Gondolkodásának egyik alapfogalma, művészi magatartásának meghatározója a közösségi tudat, melynek áramába minden lehetséges módon megpróbál bekapcsolódni. Nemcsak versei, drámái épülnek erre az alapra, tanulmányokban, esszéikben is állandóan vizsgálja a kérdést. Erre talál rá a parasztok között a Lélek és kenyér-ben, ennek a gyökereit kutatja Petőfi-könyvében is.

A puszta témaköre szorosan beletartozik e gondolatmenetbe. Egy 1974-es írásában Illyés így fogalmaz: "A haza fogalma két elemből tevődik össze: a táj és az ember; vagyis az ország és akik lakják."³³ A két alkotóelem viszonyát elemezve arra mutat rá, hogy a tizenkilencedik századig a táj az uralkodó eleme a haza-fogalomnak, és csak az anyanyelvi nemzet fölfedezése után népesül be "honfitársakkal" a közösség, s a művészet tudatában az ország, hogy aztán egyre fontosabb szerepet kapjon a haza fogalmában az ember, a nép.

Ez az arányeltolódás azonban nem érvényteleníti a táj, a szülőföld szerepét a közgondolkodásban és a művészetben; az egyoldalúság mindig veszélyes. A helyes célkitűzés - Ilyés szerint az egyik legidősebb feladat - egy korszerű haza-fogalom, "helyes nemzeti érzés" kialakulásának elősegítése a közösség tudatában. A táj és a nép korszerű szintézise, melyre az első, és egyben legtökéletesebb példa Petőfi.

Petőfi, akinek varázslatára "a magyar puszta európai fogalommal lett és a magyar táj lelkét szimbolizálja",³⁴ eszékben is foglalkozott a magyar tájjal, mindenekelőtt a pusztával. Az Uti levelek-ben többször ír róla, az egyik legismertebb leírás, mely a Hortobágyról szól, így kezdődik: "Hortobágy, dicső rónaság, te vagy az isten homloka. Megállok közepeden s körültekintek oly elragadtatással, melyet nem érez a schweitzzi az Alpeseiken, melyet csak a beduin érez Arábia sivatagjaiban. Milyen szabadon lélekzem, mint tágul keblem!"

A táj látványa természetesen olvad egységbe a költő érzéseivel. Ezekre a prózai leírásokra is érvényes az, amit Németh G. Béla Petőfi verseiről mond: "Nem a táj igazi, speciális, egzotikus, keleti vagy akármilyen szépsége ragyog át versein, mint epigónjai hitték, hanem életbizalma ragyogja be ezt a magyar tájat, sugallva, hogy szép, értelmes, elrendezhető, egész itt is az élet."³⁵

Egyszerre egyéni és kollektív élmény Petőfi számára a puszták: lelki és történelmi táj, melynek jellemvonásai legalább akkora részben fakadnak a költő képzeletéből, mint amennyire valóságosak.

A haza fogalmát elemző huszadik századi gondolkodó, Babits hasonlóképpen nagy jelentőséget tulajdonít a tájnak A magyar jellemről írott tanulmányában. A megváltozott kornak és egyéni izlésének megfelelően már nem a "magyar puszták" mult századi jelentésköréből indul ki. Ő a magyar táj sokféleségét emeli ki, s a különbözőség és egybetartozás összhangjából, "az éghajlati, a domborzati, tájélményi meghatározottságból" vezeti le a magyar jellem sajátosságait.³⁶

A Babitséval rokon gondolatmenet az alapja Németh László 1926-ban írott Mezőföldi táj című versének:

Százezer ujjal nyúl az Emberbe a Föld.
A meszes víz növeszt, a meleg nap derít.
Minden növényben más, különös emberiz lakik,
Más a szőlőember, más a fenyővel serdülő,
Róna, domb, havas külön léleköltözet.
Zömök az alföldi s vérbőven egyszerű.
Végtelen és korlátolt. Konok, mint a táj.
Az erdélyit hegyes, fás bizarrság szegi.
Nyugtalan és nemes: bércepaták, lidérc, Annató.
Én dunántúli vagyok, harmonikus...

Németh László művészetének és nagyívű gondolkodói munkásságának centrális képi motivuma a leghumanizáltabb ter-

mészet, a kert. Nemcsak, és nem elsősorban utópisztikus gazdasági programot jelent, hanem "egyéniiség-tervet", "létezés-modellit", melyet szervesen beépít az általa megfogalmazott magyarság-képbe.³⁷

Illyés Gyula haza-fogalmában nagyobb nyomatékot kap - Petőfi szellemében - a nép, tájélménye viszont már végleg kiszakad a pusztá "bűvköréből", és Babits, Németh László látásával rokon.

Illyés esszéiben a saját gondolkodásának gyökereit és művészetének indítékait tisztosító állandó önvizsgálat olyan kísérlet, amit a kutató a vizsgált nemzeti közösség legközelebbi alanyán, saját magán végez. Szociográfikus és történeti tanulmányai mellett ezekből az önelemző esszékből kapunk képet arról, hogyan szemléli egy kortárs a nép, a haza, a nemzeti tudat fogalmát, és témánkat, a mindannyiunk tudatában ott élő jelképes tájat, a magyar pusztát.

"Földtelenek, háztalanok, pusztáról pusztára hanyódo /urasági önkény dobálta/ hontalan cselédnépek közt ismerkedve a "szent rög"-gel, nekem a haza messze mindenekelőtt a nép volt; a verejttékező, nélkülöző nemzet"³⁸ - írja egy helyen, és egybevág ezzel egy másik megállapítása, ugyan-ezen kérdés más oldaláról: az országot, a tájat - mondja - az irodalom és a történelem révén láttam meg.

Az élmény természetének megfelelő tájélménye is:

""ekem ember csinálta táj kell. Szelidnek, kezesnek, meg-

idomítottak, szinte háziállatszerűnek szeretem a vidéket. Emberies természetre vágyom. A táj nekem ott kezdődik, s ott végződik, ahol ész és emberi kéz nyomát látom rajta, zöld lucernást, sárga tarlót, a dombon sarkosra vágott erdőt, szép fekete barázdába fésült szántókat...A dombok és a halmok tetszenek...Amilyet a Loire alsó folyásán lát a jobbra-balra tekintgető jachttulajdonos. Amilyet a Kapos és a Koppány völgyében lát a falkája mögött lépegető juhász."³⁹

A személyes izlés forrása világosan felismerhető az idézet alapján is: a szülőföld, a gyermekkor vidékét, a tolnai tájat látja ő bele a francia vidékbe is, ahhoz viszonyít, "mert lám, első élményeinkhez szeretetünkkel is ragaszkodunk."

Hogy ez az élményréteg milyen nagy erejű, bizonyítja a más vidékről való Veres Péter is. Egy helyen megjegyzi: "Mert ha valaki, kritikus vagy irodalomtörténész, azt keresi majd, mi vagyok, a forrást itt keresse a Hortobágy szélén."⁴⁰

Az egyéni választás azonban Illyésnél egyből kiegészül a kérdés közösségi szempontú fölvetésével. Olyan megoldást keres, amiben az egyéni választás összhangban van az egész közösségre érvényes tétellel, a kettő együtt alkot teljes egységet -, és a nemzeti közösség választása konfliktus nélkül illeszkedik az egyetemes emberi kultúrába is.

Ez a szintéziskeresés a tájértékelésben is egy új megoldás kiformálását eredményezi; a Petőfiétől eltérő, de szándékával összhangban lévő megoldást. A gondolatmenet lényegében egyszerű: lehetne valamiféle tájesztétikát teremteni, "tárgyilagos ismérveket fölállítani, hogy melyik vidéket kell szebbnek tartanunk";⁴¹ de ennek nincs értelme. A különböző tájak az embertől kapják értéküket, nem hordják eleve magukban, a legfontosabb vonásuk épp ezért az emberiességük, humanizáltságuk foka, amit a legkülönbözőbb vidékeken és a legkülönbözőbb formákban egyaránt megtalálhatunk. Az a tény, hogy egyes vidékeket jobban szeret az ember, békésen megfér ezzel a szemlélettel. Az egészséges elfogultság Illyés szerint az egyetlen védekezési eszköz a nacionalizmus ragályos kórjával szemben.

Természetes, hogy a gondolkodó keresi a közösségen belől a szemlélet gyökereit, az elődöket. Nemzeti múltunkat, irodalmunkat végigreflektorozó írásaiban egy-egy gondolat, megjegyzés erejéig konokul visszatér Illyés erre a kérdésre.

Az egyik legközelebbi, nagyhatású előd: Arany János. A Toldi és a Családi kör otthonos tája. "Alföldinek Arany is alföldi volt - mondja Petőfi és Arany szemléletét összehasonlítva Illyés -, de a síkság vad ugarát ő már csinos képékkal és petrencékkal rakta tele, a méneseket nem hagyta csak úgy kedvükre száguldozni, hogy mindent letiporjanak."⁴²

Ehhez képest Petőfi alföldje "nagy parlag rónaság", ahol zavartan, feszélyezetten érzi magát az író, ugyanúgy, mint a svájci havasokban: "A tengernyi pusztaság közepén sem találtam a helyem, szünetlen hátranézhetnékem volt, mintha valaki mögém akarna settenkedni, hogy orvul tarkón csapjon. A tenger pusztaság valóban tenger; nincs, aminek hátam támasszam, amin lábam megvessem. Túlméretezett ez is. Azt kell erre is mondanom: nem ember csinálta."⁴³

Nem kell azonban azt gondolnunk, hogy ez Petőfi világának valamiféle lekicsinylése, felredobása. Megadja annak is a kellő tiszteletet a maga helyén, az esztétika, a művek világában. A nemzeti tudat szempontjából pedig elsősorban mint történeti értéket fogja fel és építi be saját gondolatrendszerébe.

Petőfi alföldje a reflexeinket meghatározó múlt része, a hagyományé, amit minden nemzedéknek fel kell kutatni, és magában újból felépíteni. Összhangban van ez Illyésnek a közösségi - népi, nemzeti - tudatról és az író feladatáról vallott felfogásával: "Nem kétséges, ez az egyik legelemibb erő fölöttünk. Majdnem annyira sorsszerű, mintha a végzet irányítaná. Nem az irányítja. Hogy ez az erő miképp működik, abba nekünk is van beleszólásunk. Hogy egy népnek milyen a lelkivilága, a lelki képe, annak kialakításába nyo-

mósan hozzájárul, hogy milyen tükröt tartanak elébe."⁴⁴

Ezt a tükörtartást, bennünk élő, múltban gyökerező jelképeink ujrafogalmazását végzi el a magyar pusztá esetében is Illyés, nemcsak az irodalom, hanem az egész közösség számára kínálva fel egy "gyökeresen" új megoldást.

IV.

A LEGUJABB KORSZAK

Irodalmunk háború utáni történetét az egymás mellett élő irányzatok gazdagsága jellemzi, és több alkotói nemzedék fellépése tagolja kisebb szakaszokra. Témánkat, a puszta motivumkör történetét vizsgálva azonban egységes folyamat tanúi lehetünk a negyvenes évek közepétől egészen a legutóbbi időkig.

Maga a költészet korszakos változáson megy keresztül ezekben az évtizedekben. A huszas évek óta nálunk is jelen levő két nagy irány továbbra is kitapintható, ám mind az "elvonat tárgyiasság", mind pedig a "népi költészet" forrásvidékéről induló alkotók eljutnak addig a pontig, ahol a költői mondanivaló már témátlan, a vers közlendője más szavakkal elbeszélhetetlen, nem fogalmi jellegű -, a versegység atomjaiba van bezárva. A változás továbbgyűrűzik a prózára, s felfedezhető rokon folyamat a többi művészetben is. Mindez a költői képek, motivumok szerepének gyökeres megváltozását eredményezi.

Irodalmunkban a stílusok bomlásának, a költészet tárgyatlanságának folyamata, a válaszoló, szintézist adó irodalom helyett a kérdező irodalom előretörése a hatvanas évek közepére eredményez új minőséget. Hankiss Elemér így foglalja össze az ekkoriban megjelent verskritikák legjellemzőbb értékkategóriáit, melyek jelzik a változás irányát: "Új, egyéni, differenciált. Őszinte, hiteles, igaz. Vivódó, töprengő. Tudatos, logikus. Erkölcsi felelősség. Fantázia. - Valamennyi a költői személyiség, a költői individuum fontosságát hangsúlyozza: az autonóm költői személyiség itt az értékcentrum, az értékforrás."¹

Az irodalomszemlélet változása összefügg a századunk második felében világméreteken megfogalmazódó jellegzetes valóság-élménnyel, melyre a szélsőségek egyidejű jelenléte jellemző. "Korunkban az ember egyszerre több világban él"², s ez az összetett valóság-képlet tükröződik a művészetben is.

Irodalmunk világképének átalakulása a világirodalomhoz való nagyfokú igazodást is magával hozza. Ez a belső átrendeződés a pusztai motívum szerepét, jelentését is megváltoztatja. A "magyar pusztai" egységes jelentésének a harmincas években felgyorsuló bomlása tovább folytatódik, s lényegében a hetvenes évekre a folyamat befejezettnek tekinthető. Ezzel párhuzamosan - részben a második világháború nyomán, részben világirodalmi hatásokra - új

jelentésrétegekkel bővülő pusztaság archetipikus motivuma, és megnövekszik jelentősége a költői képvilágban.

"A történelmi félmúltnak és a jelennek közös irodalomtörténete van" - írja egyik irodalomtörténészünk.³ Dolgozatunk korábbi fejezeteiben már szót ejtettünk - életműüket napjainkig követve - több alkotóról, akik e korszakban is jelentős szerepet játszanak, s akik nélkül a következő oldalakon felvázolt kép hiányos lenne.

P U S Z T A S Á G

A második világháború élménye új tartalmat, új aktualitást ad a pusztaság motivumának a költészetben. Áprily Lajos "Buda, 1945.február" című versében így idézi fel a pusztulás képeit:

Pázsitja, parkja: gránátverte föld,
palota-romja dögrejtő verem.
Kőpusztaság. A te sorsod süvölt
sorsa szelében, rom-Jeruzsálem.

A háború nemcsak városokat döntött romba, tett pusztasággá, hanem a hagyományos világkép és értékrend általá-

nos megrendülését is eredményezte az európai kultúrában. Az egyetemes pusztulás képe a magyar költészetnek is állandóan felbukkanó témája ettől az időtől, s a háborút megelőző, különösen a közvetlenül a háború után fellépő költői nemzedékek életérzésébe mélyen beépül az apokaliptikus pusztulás élménye.

Pilinszky János egy beszélgetésben így vall erről:

Cs.: "Miféle emlékekkel élsz összezárva?

P. : Valamennyiünk emlékével, a múlt háború emlékével. Valami rendkívül fontos történt velünk. Egyszerre megérettük, alkalmunk volt megérezni, hogy jóvátehetetlen botrányt hagytunk magunk mögött. S ha a legszebb jövő állna is előttünk, a legszebb jövő is morális sivataggá válnék, ha nem éreznénk felelősséget azért, ami megtörtént. A szégyenért, a szörnyű szégyenért."⁴

A pusztulás katartikus erejű ábrázolása, Pilinszky Apokrif című verse 1954-ben született. A bennünket közelebbről érintő kép és közvetlen környezete a versben a következő:

Szavaidat, az emberi beszédet
én nem beszélem. Élnek madarak,
kik szívszakadva menekülnek mostan
az ég alatt, a tüzes ég alatt.
Izzó mezőbe tűzdelt árva lécek,
és mozdulatlan égő ketrecek.
Nem értem én az emberi beszédet,
és nem beszélem a te nyelvedet.

A bonyolult szerkezetű verset átszövi, összefogja a pusztulás képzetköre, "az üresség, a kiüresedés, a semmi, a hiány, a nemlét, a pusztulás, az árvaság képszerű és képzeti-fogalmi mozzanatai."⁵ Az apokalipszis, a világ-pusztulás látomásából és a szenvedő, magára maradott ember világpusztulással felelő felmutatásából épül a vers /"Szemközt a pusztulással / egy ember lépked hangtalan"/

Az idézett részlet is erre az ellentétre épül. Az emberi nyelv, és beszéd, a kapcsolatteremtés a többi emberrel lehetetlenné vált. Az ezt panaszló sorok között jelenik meg a különös kép: tüzes ég és izzó mező szimbolikus erejű képe, benne "szivszekadva menekülő" állatok, akik még az embernél is szánandóbbak, hiszen tragédiájuk kimondására képtelenek. A vers első részének hasonló hangulatú képsorára rimel ez a kép: a "rézsút forduló fegyencfej", a "dermedt vályuk", a "mélyvilági kin" képeinek folytatása a természet, a tárgyak világában, de a pusztulás, a magáramaradottság felidézése mellett az egyetemes szánalom érzése ki is emeli a lírai hőst a magány teljes mozdulatlanságából.

Az "izzó mező" képen végigkövethetjük, hogyan rögződik a valóságos élmény Pilinszky képvilágának végleges formájú alkotóelemévé, önálló, egyéni képpé. "A szerelem sivataga" című versében részletesebben található meg ugyanez az élmény:

Alkonyodik. Dermeszt a ragyogás,
Vakit a nap. Sosem felejttem, nyár van.
Nyár van és villámló meleg.
Állnak s tudom, szárnyuk se rebben,
a szárnyasok, mint égő kerubok
a bedesztkázott, szálkás ketrecekben.

Még közelebb visz a költői kép forrásához Nagy László egyik korai, a háborút idéző versének ez a sora: "a lécketrecben ég a kiscsikó" /Lánglakodalom/.

Háborús élmény tehát az Apokrif-ban megjelenő kép alapja. A valóságos élmény a költészet közegében néhány alapelemre egyszerűsödik: madarak, ketrec, izzás, mozdulatlan-ság -, és az így felépülő látvány háttere, kerete az izzó mező, a kifosztottság, árvaság "világérzést sugárzó" képi megjelenítése. S ha ki is lehet bogozni e kép mélyéből a valóságos élményt, a versben az általános érvényű jelentés a hangsúlyosabb. Mint a "tűzhalál vészkörébe rekedt élő" toposza illeszkedik a bőségesen sorjázó archetipikus metaforák, motívumok sorába.

A háború utáni költészet jellegzetes alkotói módszere ez, melyet verselemzésében Németh G. Béla így jellemez: "Arra érdemes figyelni, mint kényszeriti megbonthatatlan lelki logikájú sorba, tömény telítettségű szövegegységbe a közös ősi művelődéstörténetnek, az egyedi egyszeri emberéletnek, a természet egészét egybefogó világmindenségnek óriási távolságú elemeit."⁶

Ennek a korszerű költészetre jellemző, a végleteket átfogó, egyetemes szemléletnek a gyökereire utal Csoóri Sándor is egyik vallomásában: "Felnőtté a második világháború avatott, szinte egyik napról a másikra. Felnőtté? Hadd mondjam inkább keserűen, hogy korszerűvé, egyetemes-sé. Az ökrök oldala mellől egyenesen a huszadik századi katasztrófák testközelébe jutottam."⁷

A pusztulás, a lét kiüresedésének egyetemes élményéhez kapcsolódva a pusztaság toposza háború utáni költészetünk egyik jellegzetes, állandóan jelenlévő elemévé válik. Lényegében azonos tartalommal tűnik fel a különböző szemléletű költőknél, képi megfogalmazása viszont a verskörnyezettől függően nagyon eltérő lehet.

Nemes Nagy Ágnes lirájának központi témája maga a megismerés, versében "a lét megrendültsége a tartalom". Költői alapállását jelzi első kötetének címe: Kettős világban. Ez a határállapot, a lét és a semmi határterületének megragadása, a megrendült evidenciák között a bizonyosság keresése költészetének alapmotivuma.

Ezt a köztes állapotot rögzíti Között című versében, melyet át- meg átszó a pusztaság motivuma: "aztán az éj a sivatagban; "Egy sáv fekete nád a puszta-szélen" - a vers közlendője képekben fogalmazódik meg, de nem bennük található, hanem viszonyulásaikban. A képek között lebeg.

Ugyanigy átformálódik A lovas című versének ismerős

tája is, a tanya-kép kozmikus távlatot kap. "Mi lett a zsánerből? - jelkép-táj" - állapítja meg Bata Imre. - Emléktáj, kísértet-táj, belső-táj - a felidézett látvány "archetipusos rétegeit érinti annak, aki sodorni hagyja magát általa."⁸ Az idézett versekben testet öltő lét-élmény egyik fontos képi alapeleme a pusztaság motivuma.

Ha csak egy pillanatra is, a háború utáni kor majd minden költőjét megérinti ez a személyiséget megrendítő lét-élmény. Zelk Zoltán például életének egy tragikus, sorsdöntő pillanatában írja meg Sirály című versét, melynek központi motivuma a halál, az értelmetlen sivatag lét: "Be végtelen két pillanat között a lét. A sivatag."

A háború után induló költői nemzedék másik meghatározó vonulata, az új népi irányzat költőinél a pusztulás képe és kísértő lehetősége később válik egész költészetüket megrázó témává, mint az "Ujhold" költőinél.⁹ Szemléletesen példázza az átalakulási folyamatot Juhász Ferenc költészete.

A népi demokrácia első költői nemzedéke egy új történelmi korszak születésének ígézetében indul. "Ujjong az egész költői világ-egység, amelynek nagyszerű középpontja a felszabadulás-földosztás élménye" - jellemzi Bata Imre az induló Juhász Ferencet. Juhász verseiben - miként Nagy Lászlónál is - a népi realizmus hagyományos poétikai eljárásai tűnnek fel; jellemző a tájjelem, a leírás uralma, is a mese, a történet elsődlegessége. A pusztaság népies motivumkincse

azonban nincs jelen eme idilli versekben, jelezve az irodalmi eszköztár átfogó változását.

Az ötvenes évek elkomoruló valósága nemcsak a hangvételben hoz változást, Juhász költői szemlélete is gyökeresen átalakul.

"Csak a lélek komorlik süketen, üresen, mint tavasz előtt a barbár hordáktól gázolt üszkös, dérvert mezők."

Az Áprilisi elégia zárószorai értelmezik költői világa új táját. "A tragédia szele fúj ebben a versben, s megszületik a tájlira helyett a látomás" - állapítja meg Bori Imre.¹⁰

A hangváltás előhívja, felszínre hozza a költőiképvilágában a pusztaság és pusztaság motivumkincsét. A költőben lejátszódó küzdelem - az eszmények és a valóság küdelme - ölt testet a Betyárok sirja egymással felelő képeiben, és az 1952-53-ban született mese-poémákban, A csillagszemű juhász-ban vagy A halhatatlanságra vágyó királyfi-ban is.

A csillagszemű juhász-ban megidézi a magyar irodalom pusztáját, s a pusztaság és szabadság romantikus kettősét: "De a szabadságot nem lehet feledni, / Öröm csak a pusztán, csak ott tud teremni." Ám a tételesen megfogalmazott jelentés és a képteremtő ihlet között ellentmondás feszül, a mű jelentéssíkja kettős: "a költő eszményi rajza a győztes optimizmust hirdeti, a tájrajz részletei a kiégett lélek pusztáját mutatják. Erről vallanak Juhász stilisztikai megoldá-

sai is, amelyek a kietlen táj rajzában mutatkoznak meg elsősorban."¹¹

A költői pálya íve az idilli boldogság honából visszafordíthatatlanul a pusztulás vidékeire vezet. A romantikus-idilli szemlélettel - s egyben a puszta motívum hagyományos értelmezésével - a Tékozló ország eredményezi a végleges szakítást. A realisztikus, leíró ábrázolást felváltja a mágikus, mitologikus látás, s a "puszta ország" képi megjelenítésében a pusztulás jelentésrétege válik meghatározóvá, ez szab irányt a költő képzeletének.

Belső projekcióról van itt szó, s nem konkrét tájélmény megverseléséről - hangsúlyozza Bori Imre -, annak a következtetésnek a levonásáról, hogy "az un. konkrét valóság, mint olyan, nem lehet költői világának ihletője."¹²

A pusztulás élménye, a pusztaság motívuma a Tékozló ország-tól kezdve állandó, visszatérő eleme Juhász Ferenc költészetének. Mint az emberelőtti ősvilág látomása, a növényi és állati vegetáció buja tobzódása, vagy mint a kietlen, világűrbeli pusztaság jelenik meg verseiben, s válik alapmotívummá.

Juhász Ferenc más költői alapállásból, s más élmények hatására a költőiség megőrzéséért folytatott küzdelemben ugyanahhoz az élménykörhöz, ugyanahhoz a létérzékeléshez jut el, amire Pilinszky és Nemes Nagy Ágnes költészetében láttunk példát. Látszólag nagyon távol áll tőlük, hiszen

a két idézett költőre a szűkszavúság, a kikristályosított, leredukált versszerkezet a jellemző, míg Juhász a bizonyosságot a szavak, a képek végeláthatatlan sorozatában keresi. Am amint művének egyik fontos jelentésrétegére Tornai József rámutat: "a gigantikus versüzem, a beláthatatlan apparátus - kísérteties ellentétképpen - a pusztaság, a semmi, az űr rémképével hat ránk."¹³

A huszadik század második felében élő ember létélményének egyik alapmozzanata fogalmazódik meg a pusztulás, s benne a pusztaság képzetkörében. A személyiség felfokozott veszélyérzete mögött a háttérben felsejlik az egész emberiség elpusztulásának a lehetősége.

"Meg kell vallanom, hogy az atomfegyver léte folyamatos aggodással és folytonos szorongással tölt el" - írja egy helyen Juhász Ferenc, és Az éjszaka képei című poémájában megkísérli a költői leszámolást a szorongató érzéssel. Meg is fogalmazza a reményt a költemény zárósoraiban, magára a műre azonban ismét csak a pusztulás-képzetek elhatalmasodása a jellemző, erre esik a költői üzenet rejtett hangsúlya.

Illyés Gyula és Déry Tibor 1967-ben megjelent páros oratóriumának - Az éden elvesztése - Szembenézni - ugyanaz a témája: az emberiség önmaga által felidézett pusztulásának, a Föld lakatlan sivataggá válásának lehetősége. A világ - sivatag metafora mindkét műben központi szerepet

játszik. Dérynél kétféle jelentésben is: saját személyiségét, belső világát mint "beláthatatlan, bőfögő iszapsivagot jeleníti meg, a világpusztulás képének érzékeltetésére pedig - Pilinszkyhez hasonlóan - az égő állatok motivumát idézi fel:

"...A lángoló istálló körül a pusztá, a gyorsan terjeszkedő absztrakt térség néptelen, már csak a bakteriophagok keresik a porban szimatolva áldozataikat. Hamu, hamu..."

MEZŐ, HÓMEZŐ

Nagy László költészetének meghatározó élményrétege a paraszti élet. Fiatalkori verseit a természettel együtt lélegző, az évszakok ritmusa szerint élő ember szemlélete hatja át, s mindenütt jelen van a falusi élet közegét alkotó megművelt táj, a mező.

A mező állatokkal, növényekkel benépesített, állandóan változó, vihartól szenvedő vagy nyári ájultságban úszó világa későbbi, táguló horizontú verseiben is megmarad jelképes, gazdag asszociációs körű elemnek. A költő legfontosabb mondanivalóit fogalmazza meg a tájköltészet eszköze-

ivel, s ahogy költészetének hangvétele átalakul az ötvenes években, úgy változnak meg a versei alapszövetét alkotó tájkép színei is.

Korai készülődés című, 1952-ben született verse, a tavasz, az életkedv, a boldogság friss és ünnepélyes kifejezése így zárul:

fölkelt a vetés napja, tündököl erősen,
illő fényesen járni először mezőben.

A költő saját érzéseit a legfontosabb paraszti gonddal, a mezei munkával kapcsolja össze. Első kétségei, megingó bizalma is az egyik legsúlyosabb természeti csapás képében tör fel Aszály című versében. Ugyancsak a földeket, a termést pusztító természeti erő képeivel, a mindent elpusztító jégverés felidézésével fogalmazza versbe megrendülő benső valóságát, s a pusztulással való szembeszegülés gondolatát:

Billeg förtelmes felleg, érc a taréja-fodra,
termő mezőkre, ránk a sose várt csapást hozza.

- o -

All az ember a tájban, vassá mered a lába,
fönséges fejét a bánat, bitangság fölé vágja -

"Tél ordított a nyárba, elfújta aranylángját" a Gyöngyszoknya jelzi a költői pálya fordulatát, a költő rátalál arra a képvilágra, mellyel képes felidézni az ötvenes évek

tragikus konfliktusait. A pusztulás képei ezek. A tavasz és a nyár jelképes hangulatát felváltják a tél, a hófödte, dérverte táj képei.

Az elidegenedett világ asszociációs körével összefonódott tél-képzet irodalmunkban Vörösmarty Előszó című versében és József Attila tél-verseiben szólalt meg először. Az ötvenes években másoknál is feltűnik, de legteljesebben, jelképes erővel Nagy László költészetében bontakozik ki ez a motivumkör.

A téli táj realizisztikus rajzától fokozatosan elszakad, s a tél-képzetből kiindulva költészetének egyre mélyebb rétegeit tárja fel. "A Kinek fáj, emberek című verse - állapítja meg Bori Imre -, egy alakulási szakasz csúcsaként, a maga télképzetében az olyan versekkel egyenrangú, mint Petőfi A puszta, télen s József Attila Téli éjszaka című költeménye."¹⁴

Nagy László költői képzelete "téli" verseiben szabadul föl végleg, s válik jellegzetesen egyénivé:

Állok a rozsdás, dérütött réten,
gyermekidőmet visszaidézem.

/Dérütött réten/

Az idézetből is kitűnik, hogyan teremti meg egyetlen szóval /rozsdás/ a költő azt a kemény, sokszor nyers, de mégis nagyon mélyen gyökerező harmóniát, ami jellemző verseire. Nagy László ebben a képességében Arannyal, Juhász

Gyulával rokon, személyisége átmelegíti a verset, állandó érzelmi erőteret gerjeszt. Meleg érzelmi tónusú, ugyanakkor dekoratív, erőteljes, élénk hangulati és színhatásokat kedvelő képkincsébe szervesen illeszkedik a téli verseiben megjelenő hómező motivuma.

"Vallom, hogy a lelkem csillámos hó-szaharája sokszor lesz dúlva" - írja Havon delelő szivárvány című versében a hómező-kép gyökereire utalva. A pusztaság motivumának jellegzetesen egyéni, Nagy László-i megfelelője a hómező.

A költő szépségről és boldogságról szeretne szólni, de a költői magáratalálás Nagy Lászlónál is a pusztulás élményéhez és képeihez kapcsolódik. Látomásainak, a pusztulás képeinek mélyén azonban ott izzik a költő eredendő hite, életbizalma. Erre utal áttételesen, hogy a magyar költői hagyomány által kínált lehetőségekből nem a pusztaság-képzetet, hanem a hómező stilizáltabb, "költőibb" motivumkört választja. A jellegzetes Nagy László-i magatartás fogalmazódik meg a Kinek fáj, emberek záróképében:

A hó-mezőre, hol ir a halál,
ki teszi ki a szivét
nagy tüzes pontnak!

Az ötvenes évek verseiben formálódik ki, s fordul elő leggyakrabban a hómező-kép, de ettől kezdve élete végéig kedvelt motivuma marad. Dől a hó verseiben az országra, a

búcsúzó lovacskára, a szivre. "Járhatod a téboly havát" - tűnik fel "ama sik" József Attilát idéző versében, s a Petőfi Sándor születésnapjára írott Föltámadt piros csizmában, melyben csillagmező, Petőfi sikja s a "nagy havú ország" motivuma együtt található - így fohászkodik:

lélekzem a télben, fohászkodom
föltámadt piros csizma, csak zaklass
te irgalmatlan édes, te fényes
csikorogd széjjel a szívünk havát!

"A tél: mondanivaló. A tél: szimbólumos üzenet. A zúz-mara a lélek elaknásított rétje fölött fehéredik" - mondja Nagy László költészetéről Csoóri Sándor,¹⁵ akinek verseiben szintén a behavazott ország képéhez kötődik a hőmező motívuma. A költői téma egyik a valóságban, a magyar történelemben gyökerező jelentésrétegre mutat rá A magyar apokalipszis című tanulmányában, melyben a II. magyar hadsereg pusztulásának a közgondolkodásra gyakorolt hatását elemzi.

A százezernyi magyar katona pusztulásából, szenvedéséből közvetlenül semmi sem került át a nemzeti gondolkodás véráramába, vonja le a következtetést, miközben felidézi a történeteket is. "Az egyik magyar szemtanú meséli, hogy a fehér pokolnak tekinthető orosz hőmezőn, roncsok és halottak dermedt sivatagjában egy kétpúpú tevét láttak imbolyogni. Lázálom? Valóság?"¹⁶ Az idézett emlékkép jelzi az irányt, ahogy a valóságos események képekké, látomásokká alakulva beépülnek Csoóri és általában a kortárs költők verseibe.

A hómező itt bemutatott történelmi jelentéstartalmát asszociálja a szövegkörnyezet Utassy József Ragyogásban című versében:

Aj, hogy ragyog rajtam ez a
szikrás hómező-ing!
Ilyen ragyogásban tűnt el
apám is, s most ő int
a Madak Utjáról felém,
csillagág öt ujja,
zubbonyát, a zörgő zöldet,
fújja a szél, fújja.

A hómező motívum másik jellegzetes vonása költőisége, esztétikai telítettsége, mely alkalmassá teszi különböző - akár ellentétes - jelentéstartalmak kifejezésére. A motívumnak ez a vonása gazdagon bontakozik ki Nemes Nagy Ágnes Az alvó lovasok című versében: "December. Dél. Szemperzselő / hegyoldal-széles hómező. / A sik lejtőn egy kockakőhalom. / Gömbölyű élein / forró, fehér hólepedő."

"Közvetlen és archetipusos élmény ölelkezett össze a ragyogó hó szemfényvesztésében" - írja a vers motívumrendszeréről Bata Imre.¹⁷

A modern költészet kihagyásos, távoli asszociációkat fölillantó, a költőiséget az önmagába záródó vers szavaiból létrehozó módszere a fiatal nemzedék számára is kedvelté teszi a hómező motívumát. E köré a képzet köré építi Utolsó hómező című versét Nagy Gáspár:

Ez az utolsó hőszinű terep
ez a négyszögletű fehér sík
ezen kell üzenetet hagyni
mintha utoljára borulnál
valakire mintha innen már
nem te volnál csak ez a
négyszögletű fehér hómező
véred előlt eszméid tavaszi
lucskával ha már ha még
nélküled is mandulát
szüretelnek az Ég zuhanó madarai.

M A G Y A R P U S Z T A

Juhász Ferenc és Nagy László pályáivé jelzi, hogy a magyar költészet az ötvenes években új irányt vesz. Fokozatosan átalakul témavilága és kifejezésrendszere. Nem marad mentes a változások alól a pusztá motivuma sem.

Az előző fejezetekben már kirajzolódott, hogy a "magyar pusztá" kép a harmincas évekre elveszti korábbi primátusát, és alárendelődik az általánosabb paraszti tematikának. A motivumkör áthasonulásának folyamata 1945 után még inkább felgyorsul. Az alföldi táj képében a nemzetre utaló jelképes, metonimikus jelentéstartalommal szemben a szűkebb szülőföld, a tájhaza jelentésrétege kerül előtérbe.

A paraszti világ jellegzetes elemei közül - a pusztához hasonló szerepben, de más tartalommal - egy új jelkép emelkedik ki: a tanya. A tanya képebe nagyszámú, tág jelentésű képzet sűrűsödik, összefüggésben a negyvenes évek végétől elterjedő szemlélettel, mely a paraszti világot mint átalakulóban, változóban lévő jelenséget ábrázolja, múlt és jövő küzdelmének színtereként.

Juhász Ferenc Tanya az Alföldön című versének gyűjtőpontja a "tanya-képzet" zárt világa. Versében a mindenség, a kozmosz képeivel szembesül a sivár tanyasi világ.

"Multak kinpadján vonagló, délibáb-gúnyolta sik" - indítja Csanádi Imre is a múlt képeivel az Alföldet megéneklő Erdők és vizek című versét. A vers menete a multból a jelen ébredést, megújulást sugalló képein át a reményteljes jövőbe vezet:

Alföld, Alföld, ébredő föld,
Alföld, erdők és vizek,
tavad harsog a jövőből,
zúg terebély tölgyesed.

A tanyának és a paraszti világnak ez a korszakokat ütköztető szemlélete jellemzi az alföldi tájhoz szorosan kötődő, s e kötődést vállaló, kihangsúlyozó költőket is. Buda Ferenc nagylélegzetű vallomás-verse, a Tanya-hazám is felvillantja ezt a korszakváltást jelző ellentétet:

Nap,
 hó,
 köd,
 eső,
kérlelhetetlen szelek,
sarak,
fertőzött ásott kutak.
Hangrobbanás.
 Messzi
 fönn
 repülő moraja.

A versben a szülőháza szinonimája a "tanya", s a mű-
vön végigvonuló vezérszólam a kötődés és elszakadás, a ki-
taszítottság és a közös sors vállalásának drámai ambivalenciá-
ja.

Nagy Lászlónak a Zöld Angyal-ban testet öltő látomása
fogalmazza meg először jelképes erővel ezt az irodalmunkban
máig eleven élményt: hogy vége van egy világnak, a paraszti-
nak. Nagy László megkísérli eltépni az érzelmi szálakat, a-
mik őt e letűnő világhoz fűzik, ám szakítani nem tud, és
végső soron nem is akar, hisz akkor önmagát kellene megta-
gadnia.¹⁸

A hatvanas és hetvenes években a paraszti hagyomány-
hoz élményekben és érzelmileg is kötődő költők - amint ezt
Csóóri Sándor vagy Buda Ferenc költészetének szerveződése
is bizonyítja -, felkutatják és beépítik lírai világukba
tartást és hitet adó mértékként a paraszti hagyomány ele-
meit.

Valami hasonló történik magával a magyar pusztá mo-

tivumával is. Jelentése, képi világa lassan a múltba fordul. Mint általánosan ismert és elfogadott jelkép nem él többé, csak a félmúltra vagy a történelmi múltra való utalásokban. A népi emlékkincset megőrző, továbbvivő költők olyan összetett vershangot alakítanak ki, mely mindegyiküknél különböző, egyéni képrendszerre épül. A pusztamotivuma kétféle fő jelentésben fordul elő.

Tornai József a modern költészethez a kulcsot az ősi kultúrák mágikus költészetében találja meg. Ezzel függ össze - részben pedig gyermekkori élményvilágával -, hogy kihangsúlyozza egyéniségének, világszemléletének "nomád" vonásait. "Van néhány dolog, mely kezdet óta elkísér - írja egy vallomásában. - A legfontosabb ezek közül a szorongás: mindig féltem valamitől. Más szavakkal: mindig el voltam nyomva valamitől. A másik a vágyakozás a pusztá után, a nomád múlt után."¹⁹

Tornai tudatosan, programszerűen költészetének egyik vezérmotivumává emeli a sikságot, a magyar pusztát. A verseiben kirajzolódó pusztakép a népi írók szociális töltésű pusztá-ábrázolásához kötődik: "Végre megszólaltak a bennszülöttek, / akikhez én is tartozom, / valamit mondtak a sikságiak, / sötét vérűek, trágyás sarkúak" - írja a Veres Péter-énekek-ben. Költői világában megjelenik a magyar mitológia keleti pusztája is, például Emese álma ölyűvel és folyóval című versében.

A magyar puszták kép felhasználásának másik útja, amikor az alföldi táj a hagyományos jelentéskört, a hazatematikát idézi fel. Ez az értelmezés jellemző Kiss Benedek verseire, akinél a táj a szülőföld-haza Petőfi óta ismert "lirai komplexumát" hívja elő. Példa erre Utak keresztje című verse, vagy pedig a Létem, temetőm, melyben így tűnik fel a költő "lobogó jelképei":

Tépdess, szél! hazám ez,
viharok-nyilazta Duna-Tisza-táj,
lépteim esőjét itt issza be
a mindig szomjas homok,
ahol a rózsából is betyár
szomorodik, hol a szőlők fájdalom-feketén
boronganak,
de méz-sárga jászpist ragyogtat már
szomszédos tőkéken a remény.

Inkább csak utalások, a valaha egységes jelentéskör széttördelt elemei jelennek itt meg /utalás a múltra: viharok-nyilazta; utalás a szociális jelentésrétegre: mindig szomjas homok; utalás a népiesség motivumkincsére: betyár/. Nem csak a költői technika változásáról van itt szó, hanem legalább annyira a szellemi közeg megváltozásáról is.

"A jelképek elevenen ható kultúrát tételeznek föl. majdhogynem egységes műveltséget, életformát...A jelképekkel belső kapcsolatban kell élni" - írja a modern költészet

jellemét vizsgáló tanulmányában Tornai József.²⁰ Korunk költőjének a jelképeket minden versében újra kell teremtenie, s e jelképek érvénye nagyon ritkán terjed túl a költészet határain.

A magyar puszták kép a múlt, a tizenkilencedik századra utalva marad egységesen elfogadott jelentésű. Weöres Sándor ironikusan idézi fel a Psyche-ben /"Látom, ug-rál, szinte forr: / Die Husaren! Die Betyaren / In der Puszta! Terringette, / O wie schön, da lebt die Freiheit"/, Dobai Péter pedig korfestő szándékkal helyezi egymás mellé Régi magyar képtár című versében a motivumkör elemeit:

Ur-hegedű-cigány. Rózsa Sándor a lovát zokogtatja.
Ülő férfi. Az arc magába mélyed, mint a puszták.

A P R Ó Z A

A puszták motivumnak a harmincas évek költészetében megfigyelhető, és ettől kezdve egyre gyorsuló ütemű jelentésváltozása összefügg a népi írók kiterjedt szépirói, szociográfiai és tanulmányírói munkásságának szellemi ihletésével.

"A népi írók szépprózai alkotásait nem lehet egyetlen irodalmi stílustörékvéssel jellemezni. A népi prózai munkáit a feltétlen valósághoz ragaszkodás, még pontosabban

szólva a társadalmi élet ismeretlen részeinek irodalomba emelése élteti - írja Béládi Miklós. - Hangot adtak a néma népnek, és ezáltal kiteljesítették irodalmunk népies hagyományát, gyökeres fordulatot idézve elő ezzel a népszemléletben és ábrázolásban."²¹

A népszemlélet megújulása, az a törekvés, hogy megtisztítsák a paraszti világ ábrázolását minden rátapadt egzotikus sallangtól, s a maga valóságában állítsák az olvasók elé, a puszták témakör szépprózai felhasználását is érinti.

Veres Péter vagy Szabó Pál műveiben a puszták mint önálló téma, mint a művet átfogó jelkép nem fordul elő.²² Az ábrázolás előterébe a paraszti élet szociális vonatkozásai, a paraszti világ belső rajza kerülnek, s általában a táj, ezen belől az alföldi táj nem jelenik meg önálló jelentőségű témaként, s a hagyományos, történelmi magyar puszták képe sem játszik önálló szerepet.

1945 után a paraszti életformát érintő döntő változások következnek be gyors egymásutánban: a földosztás katasztrofikus eredménye, a kisparaszti életforma válsága, majd a szövetkezeti mozgalom kibontakozása. A prózában megerősödő realista áramlat hirtelen ad ezekről a változásokról, de a hagyományos paraszti tematika jelentősége gyorsan csökken, előtérbe kerül a paraszti életformából kilépő ember konfliktusainak ábrázolása.²³

Az írói témavilág átalakulását jól példázza a móríci

örökséghez szorosan kötődő Sarkadi Imre életműve, melyben egyre nagyobb hangsúlyt kap a változó világban helyét kereső, egyensúlyából kibillent egyén vizsgálata.

Korai regénye, az Oszlopos Simeon előrevetíti ezt az ötvenes évek végére kibomló kérdést. A regény szinopszisének első és utolsó mondata így hangzik:

A regényhős, Kis János...egyedül marad.

Magánossága éppen olyan teljes, mint az elején, de most már a meneküléshez sincs energiája.

A mű felidézi Simeon, a világ elől harminc évre a sivatagba menekülő aszkéta alakját. A sivatag az a jelképes motívum, mely a mű szimbolikus mondandóját hordozza: a lélekben bezáródott Kis János számára az emberi közösség, a világ - sivatag, melyben pusztulásra van ítélve.

A prózában - a költészethez hasonlóan - az ötvenes években a pusztaság képzetkőre kerül előtérbe. Petőfi hajdani határtalan, szabad pusztájának jelentése ellenkezőjére fordul, a világirodalmi motívumkincshez kapcsolódó pusztaság jelentés válik általánossá. Ezt az értelmezést figyelhetjük meg Mészöly Miklós 1956-ban született írásában, a Magasiskolá-ban is:

"...a pusztai égbolt bezár, mint egy fényketrec; mintha billiówattos lámpa tűzne a szemedbe, folyton a nyomodban van, mindenütt megtalál; ennyi erővel cellában is ülhetnél, rács mögött, ott egy százas körte ugyanezt

megteszi; ha legalább látnál valakit a közelben, aki hozzád csatlakozik, megszólít, akkor eltökélhetnéd, hogy néma maradsz - de sehol senki, sehol egy ember. Vallani fogsz."

Déry Tibornál is hasonló jelentésben tűnik fel a pusztaság motivuma a G. A. úr X-ben című regényében. A teljes szabadság városa, ahol a történet játszódik, távoli, titokzatos tájon, egy hatalmas pusztaság közepén található, melyen hetekig vándorol egyedül a főhős, míg a városba ér. A táj hangulatát az előforduló jelzők érzékeltetik: rezzenetlen, néma, jeltelen, végeláthatatlan, szélfúttá, szürke.

"A táj rendkívül unalmas volt, az összbenyomás lehangoló. A romok között csak a szél fűtyült, más hang nem hallatszott. A pusztulás képe nem volt félelmetes, csak unalmas, nem szolgált változatossággal."

Nem valóságos táj ez, hanem a lélek tája, "a teljesen távlatot vesztett emberi reménytelenség s a börtönben levő, emberi kapcsolatait is elvesztő író belső életérzésének kivetülése a világra."²⁴ Az élet pusztasága ez a táj, mely Sarkadi idézett művéhez hasonlóan szimbolikus keretbe foglalja a történetet, hangulatával erősíti annak mondandóját.

A pusztaság, sivatag az emberi megpróbáltatás, a valóság szimbóluma. Törökország határvidékének sivatagi tája-

ira kíséri el Dobai Péter a Csontmolnárok hőseit, Bem tábornokot és környezetét. A bukott forradalom után itt kell átvészelnük "az önköltés válságát, a forradalmárok pestisést." Az álomszerű, sivár, Szorongató csatakép a regényben jelképes. A világvégi erődtmény, mely a török érdekeket védi távol mindentől, mutatja azt is, hol húzódik a front, ami mögé a mai írónak be kell hatolnia.

T O V Á B B É L Ő K É P E K

A hatvanas évek első fele a magyar szellemi élet, a magyar művészet általános fellendülésének korszaka. A különböző művészeti ágak között szoros a kapcsolat, egymás megújulási törekvéseit erősítik ezekben az években.

A kor művészi összefoglalására egy fiatal művészeti ág, a film vállalkozik a legnagyobb sikerrel. Jancsó Miklós filmje, a Szegénylegények /1965/ egy korszak törekvéseinek a szintézise. Hatása túlcsap az országhatáron, e film nemzetközi diadalmenete olyan, "amelyhez hasonlóan magyar film ez ideig nem részesült, s a magyar kultúra alkotásai közül is legfeljebb ha Bartók, esetleg Kodály művei."²⁵

Ez az összegző, filmművészetünket megújító film a pusztai irodalmunkban kidolgozott témakörére épül. "Ha Móricz Zsigmond nem hal meg oly hirtelen, bizonyosan megírja a Rózsa Sándor harmadik kötetét" - B. Nagy László is az irodalomra való utalással kezdi a filmről írt kritikáját, és rámutat arra, hogy Jancsó művészete nem vezethető le a magyar film konvencióiból, hanem a magyar kultúra egészének szellemi folytonosságára épül, azt viszi bele elsőik közt a filmművészetbe.²⁶

A filmművészet és az irodalom között szoros a kapcsolat ebben a korszakban, s e kapcsolat természetét világítja meg Jancsó egyik vallomása, mely alkotói szemléletét jellemzi: "Minden filmben azt próbáltam nyomozni, mi szükséges ahhoz, hogy ennek az országnak a népe végre valóban felnőtte váljék, végre valóban Európává legyen a "magyar Ugar".²⁷

Az évszázados feladat vállalása tehát, magyarság és európaiság, hagyomány és újítás összeegyeztetésének kísérlete. Ez a szándék magyarázza az irodalomhoz való fordulást, hiszen legrészletezőbben irodalmunk bontotta ki ezt a kérdéskört. És a vállalt feladatból következik a film kettős problematikája, hogy tudniillik a sajátosan magyar kérdések, a történelmi múlt felidézésén túl egy általánosabb kérdésfelvetést is tartalmaz: a hatalom természetrajzának, az erőszak mechanizmusának a vizsgálatát.

Milyen szerepet játszik Jancsónál a felvetett kérdések megjelenítésében a pusztá?

A film történeti közegben, a kiegyezés utáni évek Magyarországon játszódik: a betyárvilág felszámolásának eseményei, Rózsa Sándor szabadcsapatának megsemmisítése, Ráday Gedeon kormánybiztosságának működése adja történeti háttérét. Ráday a szegedi várban székel, a foglyokat a vár kazamatáiba zárták. Egy kortárs így ír erről: "A várba a biztosok korbáccsal járnak be, s a vascipő használata

sem szokatlan, úgyhogy bennlakók állítása szerint rabvallatás alkalmával iszonyú, állatias bőgés rázkódtatja folyvást a léget."²⁸

Jancsó a börtönt, a "sáncot" a pusztán építi fel, és ott, a puszta közepén idézi fel a bezártság képzetét. "Olyan sűrű és forró atmoszférát teremtett, mint a legmélyebben fekvő bányavágatok."²⁹ A puszta "petőfis" tágasságának, szabadságának felidézése, a hagyományos jelentésrétegekre való utalás, és a sáncba szorult emberek bezártsága az egész filmet átható feszültséget indukál.

"Figyelem a film nyitóképeit, a nyugtalanítóan térőstágas pusztát, a hirtelen közelbe rántott nyüzsgő embertömeget, a szinte bántóan fehérülő, meszelt falak magányos rajzolatát - még semmi sem történt, és máris egy különös, zárt világ foglyai vagyunk" - írja egyik kritikusa.³⁰

Az indító képsor rögzíti a bezártság élményét a nézőben: az ismeretlen fiatalembert elengedik, az előbb lassan, majd egyre gyorsabban távolodik, egyszercsak lövés dördül - szó sem lehet szabadulásról, a szabadság és a puszta hagyományos kapcsolatát rögtön a film elején szétrombolja Jancsó. Később néhányszor még bekerítik a lovasok a távolodó, szabadulni vágyó pusztaiakat, végül már erre sincs szükség, tudjuk, hogy az utolsó jelenetben a betyárok nem vágatnak el a pusztába, hanem visszafordulnak a távolból.

Jancsó deromantizálja a pusztai világot filmjében. Meg-

fosztja minden egzotikumtól, és elszakítja a hagyományos hazafias szempontú beállítástól. Juhász Ferenc, Nagy László költészetéhez hasonlóan az ő pusztá-ábrázolása "nem a táj szellemét, hanem a téma, a helyzet lényegét fejezi ki."³¹

Pusztájának magyar jellege vitathatatlan, de ugyanakkor felerősödik, a nemzeti jelentésréteggel egyenlő súlyúvá válik a pusztaság jelentésköre. Ez utóbbira találunk példát a kortárs filmművészetben: Antonioni kiszolgáltatót, "elidegenedett" hőseinek jellemzésére felhasználja a sivatag motivumát /Vörös sivatag/, Pasolini Teorema című filmjének főhőse pedig kopár, sivatagi tájon, saját életének jelképes pusztaságán vánszorog a befejező képsorokban.

Jancsó pusztája nem ilyen "egyjelentésű" jelkép - legalábbis számunkra -, hanem több jelentésréteget sűrít magába és ütköztet. A filmben a pusztá végig megőrzi kettős, történeti, ugyanakkor szimbolikus jellegét a képi ábrázolás szintjén is. A természeti látvány nem egyszerűsödik pusztá jelzéssé, pedig a motívum természete ebbe az irányba hat. Az üres, mozdulatlan síkság a legegyszerűbb térforma, föld és ég, fenn és lenn, a tárgyak és emberek a szokásos összefüggésekből kiszakítva jelennek meg rajta, mint egy színpadon. Az Alföldet évtizedek óta festő Kurucz D. Istvánnak több olyan képe van, ami egyetlen, a képsíkot két részre osztó horizontvonalból áll, esetleg még egy jelzés-

szerű, valahová elhelyezett gémeskút vagy tanya található rajta. Kuruchál a színek dinamikája tölti meg élettel a képet. A filmvászonon a puszta egyhangúságának és változásainak, távlatának és magábazártságának egyidejű érzékeltetése a legnehezebb operatóri feladatok egyike.

Egy filmszakember a Szegénylegények képi megoldásáról így ír: "Érzésem szerint ebben a filmben sikerült megtalálni a pusztai táj ábrázolásának, a mozdulatlanságnak és dinamizmusnak a módját: a gyorsan futó felhők árnyékára gondolok, amelyek megmozdítják a mozdulatlan tájat, élővé teszik a mezőt, dinamikussá az állóképet...A pusztán végtelemben futó felhők az elfogott magányosságát, reménytelenségét jelentik számomra."³²

A puszta képe különösen alkalmas a kifosztottság, üresség-élmény ábrázolására. Lélekmodell a táj, de nem marad meg az egyéni, erkölcsi jelképrendszer síkján, a nemzeti, történeti problematika is kifejeződik általa. A film végig megmarad a választott keretek között, megőrzi a történelmi hitelesség illúzióját. Jancsó ebben a filmjében olyan művészi összefüggésrendszert hoz létre, mely "dialektikus összefüggéseket feltárva a valóság egészét világítja meg, anélkül, hogy egyszer is a pszichologizálás kompromisszumába süllyedne, vagy látványos, patetikus melodramát hozna létre. S elkerül egy másik veszélyt is, azt, hogy filmjében az elvontság uralkodjon el, hogy az elide-

genedés divatos ideológiáját igazolja" - írja az Avanti kritikusa, bizonyítva, hogy más kultúrák képviselői számára is érthető, értelmezhető ez a motivumrendszer.³³

A Szegénylegények-ben megtalált képvilág Jancsó későbbi filmjeinek is egyik meghatározó eleme: a Csillagok, katonák-ban az orosz sztyeppe, a Csend és kiáltás-ban "a Horthy-kor sivatagi iszonyatát" kifejező táj, az Égi bárány birkalegelője, melyen nemzeti sorstragédia zajlik, a Még kér a nép és a Szerelmem, Elektra mitoszivá váló magyar pusztája. És ha igaz is B. Nagy László sejtése, hogy e tájak mögött Jancsó, korunk embere áll "sivatagi magányban", a motivum kötődése a másik irányba legalább olyan erős: a történelmi múlthoz, a néphez, a nemzeti és az egész emberi közösséghez.

A pusztá kettős tartalma jelképes, jelzi a művész szándékát: szembenézni egy ellentmondásos, végletes kor minden kérdésével. Jancsó művészetében új aktualitást, új kiterjedést kap a pusztá irodalmunkban kiformálódott képe, példázva a szellemi hagyomány erejét, azt, hogy a múlt, ha sokszor rejtve és megváltozott alakban is, de elevenen él a jelenben.

Ö S S Z E G Z É S

A pusztaság archetipikus motivuma gyakran tűnik fel a tizenhatodik századi prédikátor-költők műveiben, melyekben a vallásos tartalom rendszerint összefonódik az ország romlásának ábrázolásával. Egy ismeretlen szerző így énekli meg bibliai hangvétellel és frazeológiával a pogány veszedelmet:

Keserves szívvél Magyarországbán
mondhatjuk magunkról
Az nagy siralmat, kit Jeremiás
régén irt zsidókról:

.

Nagy félelemvel és rettegéssel
pusztában búdosunk,
Eledelünket, mi életünket
kezünkben hordozzuk.

/Jeremiás prófétának könyörgéséből/¹

A biblikus-zsoltáros stílus formaelemei később a vallási tartalomtól függetlenül is továbbélnek, például a Rákóczi-kor hazafias panaszköltészetében. A pusztaság képe és a pusztulás élménye, a nemzeti lét fenyegetettsége,

a tragikus magyarság gondolata végigkíséri irodalmunk történetét, áthatja a romantika hazafias költészetét is.

Am a nemzet életében időnként vannak boldog történelmi pillanatok. A forradalmat érlelő 1840-es évek, és egy kivételes életmű - a Petőfié -, s ime, mintegy a pusztaság képzetkörének ellenpontjaként megszületik irodalmunkban a magyar Alföld, a magyar pusztá derűs, gazdag, értékekkel telített költői képe. Petőfi költészetének és a kor eszmévilágának központi mondanivalói összegződnek a pusztá költői képében, melyben összetalálkozik, egységbe olvad a szülőföld és a végtelenbe nyíló táj, a haza és a szabadság gondolata.

"A táj és a természet olyasféle szerepet tölt be a romantikában, mint a klasszicizmusban a mitológia" - írja Sőtér István.² Petőfi alföldje utat talál a szabadságharc történelmi élményétől felkavart lelkekbe, és a pusztá a nemzeti mitológia szerves részévé, az irodalmon túlmutató nemzeti jelképpé válik. A Világost követő évtizedek irodalma kanonizálja és széles körben elterjeszti a forradalmat idéző obligát magyar táj kultuszát.

Negyvennyolc élményétől időben távolodva a pusztá költői ábrázolása egyre inkább a népies konzervativizmus nemzet-felfogásával telítődik, kialakulnak a pusztá-ábrázolás sablonjai, s a téma fokozatosan kiüresedik.

A századforduló irodalmi forradalma azonban nem veti el a költői képvilágba és a közizlésbe mélyen beivódott témakört, hanem bevonja újításainak körébe. Ady költészetében centrális szerepben, az ugar-szimbólumban születik újjá az immár hagyományos téma. Ady a népies epigonizmussal szembefordulva a forráshoz, a "nem alkuvó" Petőfihez nyúl vissza. Ugar-képében ötvöződik Petőfi pusztájának legbensőbb tartalma, plebejus demokratizmusa; és a pusztaság - Petőfi pusztájával ellentétes hangulatú - képzetköre.

Az ugar-kép csak áttételesen kötődik a valóságos tájélményhez, jelezve a költői látásmód átalakulását. A tartalmi átértelmezéssel egyidőben megindul a népnemzeti iskola által kimunkált egységes ábrázolásmód felbomlása, az egyéni változatok sokasága jelenik meg. A Nyugat költői tudatosan kerülik az előző korszak kifejezéseit, motívumait, és a hagyományosan a pusztához kötődő témákat más, egyénitett tájmotívumokkal társítják.

Ugar, róna, mező, nagy keleti pusztaság - tartalmilag és külső megjelenésében is átformálódik a népiesség pusztája, de egy jelentésrétege továbbra is általánosan ismert, elterjedt és egységes marad - a hazára való utalás.

A pusztaság világirodalmi jelentésmezejét hangsúlyozottan kihasználja a kor költészete. A kezdettől a motívumban rejlő kettősség felszínre tör. A költők egy részé-

nél a népies elemek, másoknál a nyugat-európai lirában széles körben elterjedt elemek kerülnek tulsúlyba, és általános gyakorlattá válik a két jelentés tudatos egymásba játszatása.

Jól megfigyelhető a nemzeti jelleg és az általános érvényű kifejezés összehangolásának szándéka az alföldi tájhoz szorosan kötődő, a konkrét tájszemléletet érvényesítő Juhász Gyula költészetében. Juhász tájköltészete egyben a puszta-motivum "újraköltésének" másik, az Ádýtól eltérő irányát is jelzi.

Ebben az időben válik népszerűvé, elterjedtté a honfoglaláskori és az ősi, keleti puszta nemzeti tematikához kapcsolódó képe. A Nyugat-korszak költői számára a magyar puszta még eleven, kihívást jelentő művészi téma, annak ellenére, hogy látszólag kerülik feldolgozását. E korszakban születik meg a prózában is - Móricz műveiben - a motivumkör önálló, a műfaj törvényszerűségeihez igazodó kibontása.

A harmincas évek témánk szempontjából legjelentősebb irányzata, a népi írók mozgalma a kiindulópontja a népi és nemzet-szemlélet, s ezen belől a puszta-motivumkör újraértelmezésének. A harmincas évek költői már a nyugatosokat jellemző gátlások nélkül nyúlnak vissza a tizenkilencedik századi népiesség hagyománykincséhez, a népi írói mozgalom legfőbb témája ugyanakkor a paraszti élet pusz-

tulásának számbavétele, az ugar-gondolat részletező kifejtése.

Különösen a legmélyebbről, a nemzet alatti létből érkező alkotók jelentkezése hoz gyökeresen új mozzanatokat. A korszak költői a társadalom és a kollektív emlékezet egyre mélyebb rétegeibe nyúlnak vissza, magyarság-képüket már nem a tizenkilencedik századi népies hagyományra alapozzák elsősorban. Petőfi szellemisége mérték és példa számukra, de költői világa mint művészi ihlető nem feltétlenül a legfontosabb. Egy a hagyományrétegek közül.

A népiírók műveiben elválík a haza köztudathoz kapcsolódó magyar puszták kép a paraszti valóságtól, folytonosan szembesítik a valósággal ezt az ideálképet. Egyfajta relativizálódás tanúi lehetünk. A magyar puszták egyre inkább nem általános érvényű jelképként, hanem egy meghatározott korszakhoz kötődő történeti jelenséggé tünik fel, jelentésköre szűkül. Egy megújult szinképű nemzet-szimbolika lehetősége dereng fel irodalmunkban.

Megújul a költői tájzsemlélet is ebben a korszakban. József Attila költészetében teljeseedik ki az a folyamat, melynek eredményeképpen a természet, a táj nemcsak metaforája a költő belső világának, hanem ismét önmagában is létező valóság.³

A pusztulás, pusztaság képzetkőre a második világháború egyetemes pusztulás-élménye, majd az ötvenes évek

társadalmi krízise nyomán felerősödik a költői képvilágban. Irodalmunk világképének átalakulása a világirodalomhoz való nagyfokú igazodást is magával hozza. Ez a belső átrendeződés megváltoztatja a pusztá motivumkör jelentését, szerepét.

Az önálló magyar pusztá kép felbomlása lényegében a hetvenes évekre befejezettnek tekinthető. A valaha egységes motivumkör jelentésrétegei önállósulva, elemekre töredeztve élnek tovább. Ezzel párhuzamosan új jelentésrétegekkel bővül az utóbbi évtizedekben a pusztaság archetipikus motivuma, és szerepe növekszik a költői képvilágban.

A fejlődés utolsó csomópontján, a hatvanas évek irodalmi virágzásának tükrében vizsgálva témánkat, kitapinthatóvá válik, hogy a pusztá témakör több mint egy évszázados kitüntetett szerepének vége szakad, lezárul egy fejezet a magyar költői képvilág történetében.

Erről a pontról visszatekintve az alábbi általános fejlődésrajz vázolható fel:

A tizenkilencedik század közepén a pusztaság régóta ismert motivumköréből kivált, önállósult egy meghatározott magyar tájegységhez, az Alföldhöz kötődő jelentéskör, mely jelképeessé válva beépült a nemzeti köztudatba. A magyar pusztá témakör gazdagodni, burjánzani kezdett, többszörösen átformálva és átértelmezve is megőrizte belső folytonosságát. Fejlődése során mindvégig kapcsolatban volt a

pusztaság világirodalmi kötődésű, általánosabb jelentésű képzetkörével, melynek szerepe idővel egyre jelentősebbé vált, míg a magyar puszták témakör egykor egységes jelentése fokozatosan szétaprózódott; a több mint egy évszázad elteltével a magyar költészetben kiformálódott jellegzetes kép lassan ismét beleolvadt, belesimult a költői képvilág évezredek hullámverésébe.

Ami azonban egyszer megszületett, nem múlik el nyom nélkül. A puszták irodalmunkban kiformálódott gazdag jelentésköre lecsapódva, leülepedve továbbra is él kultúránkban, és amint az idézett film példája is bizonyítja, megfelelő közegben a hagyomány újraéled, és a jelent formáló eleven erővé válik.

J E G Y Z E T E K

Bevezető

1. Hankiss Elemér: Az irodalmi kifejezésformák lélektana. 1970. 131. - Hankiss megállapítása nemcsak lélektani vonatkozásban helytálló. Ugyanarra a korszakokat jellemző "közvetítő szférára" utal, melyet H. Markiewicz így határoz meg: "Ez az adott irányzatra jellemző ábrázolt világ lesz, azaz a bemutatott témák köre, ezek transzformációjának foka és iránya a világ naturális képéhez képest, az alakok és a fabula-szövés sémái, a bennük fellelhető, filozófiai rend, a társadalmi és pszichológiai törvényszerűségek, az értékek hierarchiája, az emotív minőségek." /H. Markiewicz: Az irodalomtudomány fő kérdései /Ford: Bojtár Endre/ 1968. 161-162./ Ez a "jellemző ábrázolt világ" rendszerint valamilyen jelképessé váló költői témában is kikristályosodik.
2. Bori Imre: Két költő. Ujvidék, 1967. 40.
3. Vö: Tamás Attila: A költői műalkotás fő sajátosságai 1972. 203. - Tamás Attila a nem-akusztikai motívumok tárgyalásánál említ "egymáshoz külsőleg hasonlító vizuális képzetek"-et, és "azonos fogalmakat tartalmazó, egymásra képszerűségükben már nem hasonlító képzetek"-et, melyeket ismétlődésük strukturális vagy jelentésfunkciója tesz motívummá. Dolgozatomban ezt a motívum-értelmezést terjesztem ki a műegészről az irodalmi folyamatra.

A népiesség kora

1. Vö: Horváth János: Petőfi Sándor. 1922.523-527.
Részletesen bemutatja a téma előtörténetét, az egyes motívumok és mellékjelentések előfordulását, a táj értékelésének fokozatos megváltozását.
2. "A népköltészet az igazi költészet - írta Arany Jánosnak híressé vált levelében. - Legyünk rajta, hogy ezt tegyük uralkodóvá! Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék, s ez a század főadata, ezt kivívni célja minden nemes kebelnek"/1847.febr.4./
Petőfi népiessége nem tartalmazta kezdetől a politikai forradalmiság gondolatát, de abból szervesen fejlődött ez utóbbi ki, a költészetében 1946-tól megjelenő világszabadság eszméje pedig túl is mutat a népiesség gondolatkörén, a korabeli világ-irodalom forradalmi irányzataihoz kapcsolódik.
3. Vö: Tamás Attila: Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig. 1964.
4. Németh G. Béla: Türelmetlen és késlekedő félszázad 1971.4o.
5. Id: Petőfi összes költeményei./Krit./ 1973.I.355.
6. Az európai költészet összefüggéseiben tárgyalja a témát Sötér István: A tájköltészetről.ItK.1978/5-6.
7. Vö: Horváth János: i.m.
8. A jellegzetes alföldi pásztor- és betyárdalokra lásd Vargyas Lajos: Régi népdalok Kiskunhalasról.1954.
9. Pándi Pál: Petőfi.A költő útja 1844 végéig.2.jav.kiad. 1982.237. - Az idézet így folytatódik:"...s hogy milyen mély azonosság fűzi össze a népdalok hőseit és Petőfi alkatát, azt pontosan érzékelhetjük, ha egymás mellett látjuk a betyárverseket, a Nem ver meg engem az isten...Pusztán születtem... kezdetűket és - mondjuk - A természet vadvirágá-t, melyben ahhoz hasonlóan lép szembe a költő - de személyesebb éllel - kritikai ellenfeleivel, mint a betyár a vármegyével."

10. Horváth János: i.m.369. E kérdésnél érdemes idézni J.M.Lotman gondolatát: "A puskinsi verses regény belső világának elemzése azt bizonyítja, hogy ez a mű potenciális, kibontatlan állapotban magában rejti az orosz regény egész további történetét...Az irodalom mozgásának ezzel a felfogásával - nemcsak a korábbi művek hatnak a későbbiekre, hanem a későbbiek is a korábbiakra - teljes mértékig egyetérthetünk. Az új remekművek éltetik a régiakat. Ez az irodalom gépezetének természetes működési módja." /Idézi Bojtár Endre: Az irodalom gépezete.Literatura 1981.3-4.425./
11. "Petőfi Alföldje, az alföldi pusztaság a szabad és korlátlan égbolt földi tükörképeként Petőfi lelkének is tükré - önarckép." - írja Sőtér István /Werther-től Szilveszterig 1976.504./
12. Sőtér I.: A tájköltészetéről 611.
13. Részletesen kifejti a belső összefüggéseket Pándi Pál: Petőfi és a nacionalizmus. 1974.
14. Horváth János: i.m.249. Ide kívánczik Pándi Pál megállapítása: "A költő tájversei úgy viszonyulnak hazafias lírájához, mint hidláb a hidhoz. Nem azonosak, de összefüggnek. Valami hasonló kapcsolat fűzi össze a versbeli "szabadságot" a későbbi, politikai színezetű szabadságfogalommal." /Petőfi.A költő útja 1844 végéig.1982.155./
15. Vö: Pándi Pál: i.m.
16. Sőtér István: i.m.609.
17. Szegedy-Maszák Mihály: Kis-Kunság. In:Petőfi állomásai.1976.608. - Jó összefoglalása található ugyanitt az alföld-téma jelentésrétegeinek: "A legkonkrétabb szinten a Kis-Kunság-nak a benne leírt táj, a legelvontabb szinten a végesben megmutatkozó végtelen a jelöltje. F két véglet között az átmenetnek különböző fokozatai vannak: a látvány elvontabb szinten jelképezheti általában a szabadságot és különösen az emberi lét, valamint a képzelet szabadságát, konkrétabb szinten általában a hazát és különösen a nép jellemét, végül még konkrétabb szinten a gyerekkort és a költő személyiségét." /633./

18. Petőfi természetszemléletéről lásd Bata Imre: Petőfi természetlirája. Alföld, 1973.1.sz.
19. Például A sivatag koronája /1845/, Az elhagyott zászló /1847/, A koldus sirja /1847/
20. Vö: Horváth János: i.m.523.
21. A korabeli kritika kigúnyolta Petőfit költőietlenségéért, nem tetszettek olyan gyakran használt szavai, mint a csárda, pusztá, betyár, pór. /Vö: Szabó Zoltán: Kis magyar stílustörténet.1982.189./
22. Tamás Attila: i.m. 37.
23. Vö: Sőtér István: Elért és el nem ért bizonyosságok In: Félkör. 1979.85.
24. Németh G. Béla: Türelmetlen és késlekedő félszázad 1971.77.
25. Arany János: Irányok. In: Arany J.: Prózai művek 1975.416.
26. Komlós Aladár: A magyar költészet Petőfitől Adyig In: Komlós A.: Költészet és bírálat 1973.99.
27. Keresztury Dezső: "S mi vagyok én..." 1967.21.
28. Vö: Németh G. Béla: i.m.89.
29. Sőtér István: Arany János, a gondolkodó In: Sőtér I.: Félkör 1979.119.
30. Rónay György: Petőfi és Ady között /1849 - 1899/ 1981.74. - Az idézett mondat így hangzik: "Epikus törekvései éppoly kevésbé voltak öncélú bezárkózások az irodalom, a költészet külön tartományába, mint Kemény tudományt serkentő buzgalma a tudományába; mindketten "a múlt eszmekincseivel és hagyományával való egybeköttetés" útján kívánták megtermékenyíteni, elmélyíteni a jelent és megalapozni a jövőt;"

31. A szétágazásnak nemcsak tartalmi oka van, belejátszik Arany sajátos motivumkezelése is, amit Németh G. Béla így jellemez: "Nem egy-egy motivum különböző, távoli, szokatlan, ellentétes hangterületen, hangrendekben való drámaian fokozó kromatikus kijátszása, kihangoztatása jellemzi a vizionáló önkívületig... Hanem a különböző, heterogén témák, élményelemek /motivumok: irodalmi, művelődéstörténeti, néprajzi, életrajzi, művészeti, bölcséleti, sőt: közgazdasági, társadalomtani stb/ egybejátsztatása, egybehangoztatása, eggyé élése, hol a széttöredezett, ellentmondásos világot a művész a harmonikus mű egységébe, a mű harmóniájába kényszeríti, mutatja föl." /Németh G. Béla: i.m.79./
32. Keresztury Dezső: i.m. 18. - Arany kezdettől eleve mint "jellegzetesen magyar" tájat fogta fel az Alföldet, és Keresztury megállapítása szerint "soha nem adott ennek olyan politikai hangsúlyt, mint Petőfi".
33. Illyés Gyula: Magyarok /1938/ In: Illyés Gy.: Itt élned kell 1976.I.357.
34. Schöpflin Aladár: A fiatal Arany. In: Schöpflin A.: Magyar írók. 1919.2.kiad.236.
35. Kászonyi Dániel: Magyarhon négy korszaka. Magyar Századok. 1977.261.
36. Bisztray Gyula: Bevezetés. Tompa Mihály válogatott művei. Magyar Klasszikusok. 1961.18.
37. Rónay György: i.m.156.
38. A magyar költészetben ekkorra válik időszerűvé a líra Baudelaire-i fordulatából születő új költői technika integrálása. Vö: Komlós Aladár: A magyar költészet Petőfitől Adyig.1980./
39. Vö: Sőtér István: A tájköltészetről..61o.
40. A kultúra szerkezetének, "a tradicionális, az autonóm és a heteronóm kultúra" kapcsolatának kérdéséhez lásd Vitányi Iván: A kulturális fejlődés és a kulturális politika tipológiája. Valóság, 1982.5.sz.

41. Jellemző módon a Mózes-ben fontos szerepet játszik a táj, a bibliai pusztaság, Az ember tragédiájában pedig feltűnik a Föld pusztává, hó- és jégsivataggyá válásának képe, mintegy áttételes ellenpontjaként a negyvenes évek életteli pusztájának.

Irodalmi forradalom a századfordulón

1. Móricz Zsigmond: A költő harca a láthatatlan sárkánnyal /1930/. In: Móricz Zs.: Válogatott irodalmi tanulmányok.1952.243.
2. A változás kétirányú: megváltozik a motivumkör jelentése, ugyanakkor a modern költészet motivumkezelése is más jellegű; az előző korszakhoz képest jelentősen változik tehát a vizsgálat tárgya, és ezzel összefüggésben a megközelítés módszere is.
3. Király István Ady-könyvében részletesen bemutatja, hogyan kapcsolódik a magyar ugar-kép az irodalmi hagyományhoz. - Király István: Ady Endre 2.kiad. 1972.I.144-216.
4. Id: Vezér Erzsébet: Ady Endre 1977.188.
5. Vö: Ady Endre: Poéta és publikum. In: Ady E.: Publicisztikai írásai 1977.III.235.
6. "Ahogy csöndes vidéki éjszakában olvastam - írja Bölöni György a Gare de l'Est-en című versről -, úgy hatott rám, mint új világszemlélet...Sokan éreztük a magyar elmaradottságnak ezt a szíven ütő érzését, de Ady kimondta, Ady megírta."
Id: Király István: i.m. I.147.
7. A "Mégis-morál"-ról Király István: i.m. I.190-206.
8. A magyar irodalmi hagyománynak megfelelően az ugar-kép a nemzeti önszemléletnek egy olyan alappólusát fogalmazza meg jelképes erővel, mely attól kezdve a közgondolkodás minden területébe beivódik.

9. Az Új versek Előhang-ja költői programként kapcsolja össze e fogalmakat: "Mégis győztes, mégis új és magyar."
10. Adynak a nemzeti hagyományhoz való viszonyát a népiség szempontjából világítja meg Pomogáts Béla: A tárgyias költészettről a mitologizmusig. 1981.50-61.
11. Adynak az irodalmi hagyományhoz való viszonyára lásd Czine Mihály: Nép és irodalom. 1981.93.
12. Király István: i.m. I.213.
13. Tamás Attila Arany költészetében figyeli meg először ezt a modern költészetben egyre általánosabbá váló eljárást: "Az egyes fogalmakat jelölő szavak nem teljes értékűkkel vannak jelen ebben a költészetben, csak egyfajta - főleg hangulati jellegű - valamilyen lelki élmény-csoportot megrezdítő, arra rávillanó szerepük van." /Tamás Attila: i.m.71.,82./
14. Vö: Király István: i.m. I.177.
15. Lásd a "Bús magyar róna" c. fejezetet.
16. A "mező" költői szerepéről lásd a Mező c. fejezetet.
17. Vö: Király István: "Zengő kertnek mese-zenéje" - Adalékok Ady 1914-1918 közötti természetszemléletéhez. Alföld, 1977.11.sz.
18. Király István: i.m.35.
19. Illyés Gyula: Hárfa. In: Illyés Gy.: Iránytűvel 1975.I.207.
20. Id: Kiss Ferenc: A modern tájvers születése Tiszatáj, 1981.10.sz.89.

21. Ezért mondhatja róla Schöpflin, hogy "alighanem benne hangzik ki utoljára a tizenkilencedik század utolsó negyedének hangulat-lirája." /A magyar irodalom története a XX. században.1937.216./
22. Vö: Juhász Gyula költői nyelvének szótára /Benkő László/ 1972.
23. A pusztá motívumkör ikonográfiai jegyeinek átalakulását művészettörténeti szemszögből tárgyalja Németh Lajos: Magyar művészet 1890-1919.1981.84.
Az idézett hely: A század végén...a hazai táj, a nemzeti jellegű tájfestészet a közvetlen környezet rajzává alakult, a romantikus-akadémikus tájrekvizitumok helyett Juhász Gyula tájverseivel rokon látás terjedt el. Ennek lényege a konkrét táj konkrét szemlélete volt, ezért nem is rögződhettek olyan ikonográfiai sablonok, mint a romantikus és klasszicista tájképeknél." A megállapítás a tájköltészetre is érvényes.
24. Kiss Ferenc: i.m.85.
25. Tóth Árpád: Juhász Gyula jubileumára In: Tóth Á.: Válogatott művei. 1976.1163.
26. Vö: Szabó Zoltán: i.m. 271-275.
27. Hasonló megállapítást tesz Kiss Ferenc a Magyar táj, magyar ecsettel című vers kapcsán: "Tájkép, országgép s egy vereségre ítélt gazdag költő létezésélményének képe is egyben." /Kiss F.: i.m. 90./
28. Vö: Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet. Ady Endre c. fejezet bevezetőjével.

29. Ady Endre: "Négy fal között" /1907/. In: Ady E.: Publicisztikai írásai. 1977.II.524.
30. Id: Tornai József: Az ihlet sötét és világos foltjai. 1982.77.
31. Vö: Király István: i.m. II.446-450., 689-694.
32. Az idézett versek: Vészfék, Az országutak vándora, Kis állomáson, Karácsony, A holtak vonatja, A magyar paraszt, Alföld, A határ felé, A vonaton. Az Adyval való összevetésnél nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ezek a versek kivétel nélkül Kosztolányi első, fiatalkori verseskötetéből valók.
33. Vö: Földessy Gyula: Ady minden titkai.2.kiad.1962.
34. "Nyelvi és formai stilizációs kísérletek gyanánt születtek a nyugatosok népies hangú vagy paraszti tárgyú versei is. Kosztolányi a századforduló szecessziós izlésével közeledett a népelethez, szeretettel, de mégis alig leplezett idegenséggel figyelte a falut és mitologikus fénybe vonta a parasztot, minthogy alig ismerte valódi munkáját és gondjait." /Pomogáts Béla: i.m. 67./
35. "Babits verse fél éve kész, mikor a Páris, az én Bakonyom megjelenik, s a kétféle, szeléletben elütő, jelentésre egybevágó megjelenítés kölcsönösen igazolja egymást. Amit Ady életes beleéléssel, egyetlen, hatványozott értelmű metaforában visszaad, azt Babits...labirintikus fantáziája hasonló /belső/ élményként közvetíti." /Rába György: Babits Mihály költészete. 1981.152./

36. Rába György: A szép hűtlenek. 1969. 90.
37. Az egyik jellegzetes különbség ez a Nyugat költői és Ady között, akinél a "keletiség" gondolata elmentétes, egymással vitázó érzéseket keltett.
38. A most következőkben az első nemzedék költőinek későbbi pályáját is tárgyaljuk, Ezt azért tehetjük, mert az egyéni képvilág belső összefüggései erősebbek, mint a kívülről érkező hatások.
39. Rába György: i.m. 75.
40. Kiss Ferenc: i.m. 83.
41. Szabó Lőrinc: Tóth Árpád. Bevezető a Tóth Árpád összes versei. Athenaeum, é.n. című kötethez /Sajtó alá rendezte Szabó Lőrinc/
42. Veres Péter: "Szülőhazám, Hortobágy mellyéke" 1968.210.
43. Vö: Szabó Zoltán: i.m.
44. Id: Tömörkény- emlékkönyv. 1966.400.
45. A táj költészet és a genre kapcsolatára lásd Sőtér: i.m.
46. Id: Tömörkény- emlékkönyv. 1966.279.
47. Baránszky-Jób László: Tömörkény táji impresszionizmus. In: Baránszky-Jób L.: Élmény és gondolat. 1978.352.
48. Németh László: uo. 400.
49. Czine Mihály: A valóság szerelme. Móricz időszerűsége In: Czine M.: Nép és irodalom. 1981. I. 107.
50. Babits Mihály: Naturalizmus és giccs /1933/ In: Babits M.: Könyvről könyvre. 1973. 101.
51. Móricz Kiéggett a Hortobágy című írásáról lásd Nagy Péter: Móricz Zsigmond. 3. jav. kiad. 1975. 265.

52. Móricz "negyvennyolcasságának" gyökereiről lásd:
Czine Mihály: A kálvinizmus vonzásában. Móricz és
a protestáns hagyományok. In: Czine M.: i.m.117.
53. Az első jelenet időre vonatkozó szavai: perc, nap,
alkonyat, hét, esztendő, tavaly, idő. A másodiké:
nap, reggel, este, ma, déllel, harmadnap, hét, ta-
vasz, nyár, ősz, tél, augusztus, tavaly. Az első
rész térre vonatkozó szavai: pusztá, határ, /falú,
akol/, föld, ég, Nap, Hold, felhő. A másodiké: hely,
ház, falu, domb, mező, pusztá, tanya, út, napkelet,
napnyugat, /napszállat/, Szeged, Duna, Dunántúl, táj,
föld, nap, világ.
54. Mintha egyúttal Kosztolányinak a novella elemzése
során tett megjegyzése is igazolódna, hogy ti. Shakes-
peare műveiben öntudatlanul feldolgozta az érzékelés-
nek egy-egy területét. /Kosztolányi Dezső: Bartárok.
Móricz Zsigmond új elbeszélései /1932/
55. Id: Nagy Péter: i.m. 373. - Nagy Péter Kosztolányi
megállapításával vitázva a novella társadalmi üze-
netét hangsúlyozza.
56. Nagy Péter: i.m.418.
57. Németh László: Rózsa Sándor éposza /1941/
In: Németh L.: Két nemzedék. 1970.710.
58. Czine Mihály: Móricz Zsigmond. 3.kiad.1979.177.
59. Id: Nagy Péter: i.m. 508.
60. Kósa László: A magyar parasztság történeti tudatá-
nak típusai. Szociológia, 1976.3-4.sz.508.

A két világháború között kibontakozó irányzatok

1. Vö: Szabó Zoltán: i.m. 313.
2. Szabolcsi Miklós így jellemzi ezt a választási lehetőséget a huszas évek költészetében: "A világ megváltozott képe behatol az irodalomba. A századelőn kiemelt költői Én hipertrófiája szűnőben, - a költő, az író közelebb akar kerülni a tömegekhez, olykor bele akar olvadni a tömegekbe, annyira, hogy elveszti egyéniségét, máskor a maga Énjét az egész tömeg, az egész nép vagy egy egész osztály lényegével tartja azonosnak - olykor alázatos szolgája a tömegeknek, "csavar" és sorkatona, máskor vezér és próféta. A költői Én e hely- és funkciókeresésének hullámmása, válsága szinte minden költőnél nyomon követhető." /Szabolcsi M.: Érik a fény. 1977.8./
3. Pomogáts Béla: i.m. 13.
4. Király István: i.m. I.172.
5. Vö: A lira ma /1968/ című kötet tanulmányaival.
6. "József Attilánál mindenekelőtt az egész összefüggő rendje lett uralkodóvá, nem egyes részletek artistikus megformálása." /Tamás Attila: i.m. 132./
7. Környék /pusztaság, mező, tó, erdő, szőlő/ - tanya /ház, ól/ - szoba parasztokkal - uraság. - In: Szabó Zoltán: i.m. 338.
8. Bori Imre: i.m. 124.
9. Kiss Ferenc: i.m. 82.
10. A pusztaság motivuma a Holt vidék-hez hasonlóan itt is hanghatásokkal társul: morog, puffannak, vakog, vonit.

11. Vö: Tamás Attila: i.m. 123.
12. Veres Péter: Sinka István. In: Veres P.: Jelen-
idő. 1968.120.
13. Pomogáts Béla: i.m. 362.
14. Tornai József: Ezer legény idő nélkül /1978/
In: Tornai J.: i.m. 74.
15. Tornai József: i.m. 83.
16. Hatvany Lajos jegyzi meg egy helyen, hogy a nép-
szerűségben "Petőfinek már életidejében azért volt
olyan rendkívüli a minden támadást játszva kivédő
mértékben része, mert úgy elegyítette az újítást a
hagyománnyal, hogy olvasóit szinte észrevétlenül
vezette a megszokottól a szokatlan felé." /Hat-
vany L.: Így élt Petőfi é.n.3.kiad.I.648./ A Pető-
fit módszeresen tanulmányozó, róla könyvet író Ily-
lyes költői és gondolkodói gyakorlatában is felfedez-
hető ez a vonás.
17. Lásd az Esszé című fejezetet.
18. Pomogáts Béla: i.m. 249.
19. Gyakran előforduló szava Illyésnek a "puszta" mel-
léknévi értelemben is.
20. Vö: Horváth János a "család-szülőföld-haza" lírai
komplexumáról.
21. Id: Pomogáts Béla: i.m.189.
22. Czine Mihály: Népi irodalom./1969/ In: Czine:i.m.213.
23. Vö: Pomogáts Béla: i.m.81.
24. Németh László: Előszava a Gulyás Pál válogatott
versei című kötethez. 1971.15.

25. Hauser Arnold: A művészet és az irodalom társadalomtörténete.1976.
26. A példaként idézett költőknél természetesen nagyon eltérő a bukolikus mozzanat szerepe és jelentősége.
27. Vö: Kabdebó Lóránt: Szabó Lőrinc lázadó évtizede.1970.
28. Vö: Kassák motívumhasználatáról az előző fejezetben.
29. Pomogáts Béla: Radnóti Miklós.1974.28.
30. Pomogáts Béla: i.m.198.
31. Pomogáts Béla: Költő Arkádiában /Kiss Tamás költészetről/ Alföld, 1982.9.sz.29.
32. Vö: Pomogáts Béla: A tárgyias költészettől a mitologizmusig. 1981.276-287.
- 32[†] Illyés Gyula: Hajszálgökökerek.In: Illyés Gy.: Itt élned kell. 1976.II.464.
33. Illyés Gyula: Betegszobában /1974/ In: Illyés:i.m.616.
34. Szerb Antal: A varázsló eltöri pálcáját. 1948.89.
35. Németh G. Béla: i.m. 47.
36. Vö: Németh G. Béla: Létharc és nemzetiség. 1977.218.
37. Vö: Király István: Eszmei problémák Németh László műveiben 1945 előtt. Kortárs, 1982.7-8.
38. Illyés Gyula: i.m. II.618.
39. Illyés Gyula: Ahova az olvasó ezuttal vitetik /1942/ In: Illyés Gy.: i.m. II.149.
40. Id: Hortobágy. 1976.318.
41. Illyés Gyula: i.m.150.
42. Illyés Gyula: i.m.150.
43. Illyés Gyula: i.m.149.

44. Illyés Gyula: i.m.II.494.

A legújabb korszak

1. Hankiss Elemér: Érték és társadalom.1977.240.
2. Csoóri Sándor: Nomád napló.1978.393.
3. Pomogáts Béla: Az újabb magyar irodalom.1982.12.
4. Cs.Szabó László: Két tükör közt. Bazel, 1977.38.
5. Vö: Fülöp László: Pilinszky János. 1977.
6. Németh G. Béla: Az Apokalipszis közelében
Kortárs, 1982.9.sz.1463.
7. Csoóri Sándor: Jóslás a te idődről. 1979. /boritékon/
8. Bata Imre: Nemes Nagy Ágnes lirája
Kortárs, 1982.8.sz.1319.
9. Részletesen tárgyalja a kérdést Kenyeres Zoltán: A magyar líra 1945-től 1948-ig című tanulmányában.
In: Kenyeres Z.: Gondolkodó irodalom. 1974.162.
10. Bori Imre: i.m. 35.
11. Bori Imre: i.m. 41.
12. Bori Imre: i.m. 111.
13. Tornai József: Teljesség és hiányérzet
In: Tornai J.: i.m.116.
14. Bori Imre: i.m. 236.
15. Domokos-Lator: Versekről, költőkkel. 1982.496.
16. Csoóri Sándor: A magyar apokalipszis
In: Csoóri S.: A félig bevallott élet

17. Bata Imre: i.m. 1322.
18. Bori Imre: i.m. 273.
19. Tornai József: A személyiség jelenideje
In: Tornai J.: i.m.278.
20. Tornai József: i.m.135.
21. Béládi Miklós: Érintkezési pontok. 1976.112.
22. Csoóri Sándor állapítja meg Veres Péter: Az Alföld
parasztsága című könyve kapcsán: "Sorstársait, a
parasztokat a szabadban élő, szélben csellengő ri-
deg állatok után rideg parasztnak nevezi el. Kimond-
ja róluk a legkiméetlenebb igazságot: a rideg pa-
rasztok a "nemzet alatt" élnek; nemzeti ügyért nem
mozdultak meg soha, eddig általában csak szociális
bajaik voltak. A rideg paraszt nem a haza embere,
hanem csak a földé." /In:Csoóri S.: Nomád napló 105./
23. Vö: Czine Mihály: Kútból - napfényre. In: Czine
M.: i.m.II.552.
24. Csetri Lajos: Kérdezni vagy válaszolni? Déry-prob-
lémák új megvilágításban. Tiszatáj, 1970.5.sz.450.
25. Gyertyán Ervin: Jancsó Miklós. é.n.28.
26. B.Nagy László: Szegénylegények. In: B.Nagy: A lát-
vány logikája. 1974.343. - B.Nagy László további i-
rodalmi példákat is idéz: "Meghökkenő a Jancsó-
film rimelése az öregedő Móricz dédelgetett álmai-
val, az Árvácska elborzasztó látomásával, s azzal
a sorslátással, mely Móriczon túl: Arany nagy törté-
nelmi balladáiban, Ady forradalmas szegénylegény-
verseiben nyert költői megfogalmazást."

27. Jancsó Miklós /Zs.I.riportja/ Filmvilág, 1966.jan.
28. Id: Szegénylegények. J.M.filmje. 1968.16.
29. B.Nagy: i.m. 345.
30. Biró Yvette: Szegénylegények. Filmvilág. 1966.2.sz.
31. Vö: Bori Imre: i.m.
32. Kézdi Kovács Zsolt: Kép: Somló Tamás
In: Szegénylegények. J.M. filmje.1968.162.
33. Id: Filmvilág, 1970.3.szám

Összegzés

1. Balassi Bálint és a 16. század költői. 1979.609.
2. Sőtér István: i.m. 609.
3. Vö: Kiss Ferenc: i.m.

N É V M U T A T Ó

Ady Endre 3,35,36,37-47,49,50,
52,54-59,62,67,68,69,72,
75,77-79,87-90,92,93,98,
100,105,106,115,170,178,
179,180,181,182,183,184

Antonioni 165

Arany János 4,7,19-26,27,29,
40,45,61,66,83,98,122,
132,148,176,178,179

Arany László 33

Áprily Lajos 137

Babits Mihály 58-60,62-69,74,
78,104,121,129,130,183
184

Baránszky-Jób László 184

Bartók Béla 162

Bata Imre 142,151,178,189,190

Baudelaire 179

Bálint György 82

Bányai Kornél 116

Benkő László 182

Berda József 123

Berzsenyi Dániel 104

Béládi Miklós 158,190

Biró Yvette 191

Bisztray Gyula 27,179

B.Nagy László 162,167,190,191

Bori Imre 143,144,148,175,186,
189,190,191

Böloni György 180

Buda Ferenc 153,154

Comenius 126

Czine Mihály 78,84,181,184,
185,187,190

Csanádi Imre 153

Csetri Lajos 190

Csoóri Sándor 141,150,154,
189,190

Cs.Szabó László 189

Déry Tibor 105,145,146

Dobai Péter 157,161

Dutka Ákos 71,72

Eötvös József 75,77

Erdélyi József 58,88,96,98,
112,113

Fodor József 125

Földessy Gyula 183

Füst Milán 60,65,66,69,71,
72,122

Fülöp László 189

Gaál József 75

Gulyás Pál 117

Gyertyán Ervin 190

Hankiss Elemér 2,136,175,
189

Hatvany Lajos 187

Hauser Arnold 122,188

Herczeg Ferenc 55

Horváth János 9,12,14,176,
177,178,187

Illyés Gyula 5,9,25,48,88,98,
103-111,114,118,121,125,
127,128,130,131,132,134,
145,179,181,187,188,189

Jancsó Miklós 162-167,190,191

Jeszenyin 44

Jókai Mór 75

József Attila 3,87,88,89-95,
108,118,121,148,150,172,
176,186

Juhász Ferenc 142-145,152,153,
165

Juhász Gyula 36,48-54,57,62,
63,76,89,149,171,182

Kabdebó Lóránt 188

Kassák Lajos 119,120,121,122,
123,188

Kászonyi Dániel 179

Kenyeres Zoltán 189

Kemény Zsigmond 178

Keresztury Dezső 178,179

Kézdi Kovács Zsolt 191

Király István 41,87,180,181,
183,186,188

Kiss Benedek 156

Kiss Ferenc 52,181,182,184,
186,191

Kiss Tamás 188

Kodály Zoltán 162

Komlós Aladár 22,178,179

Kósa László 185

Kosztolányi Dezső 54-58,62,
67,68,70,73,82,92,
183,185

Krúdy Gyula 53

Kuruc D.István 165,166

Lenau 16

Lotman 177

Madách Imre 27,32

Markiewitz 175

Mészöly Miklós 159

Mikszáth Kálmán 76

Móricz Zsigmond 34,75-85, 100,
162,171,180,184,185

Nagy Gáspár 151

Nagy Imre 114,115,117

Nagy László 140,142,146,148,
149,150,152,154,165

Nagy Péter 184,185

Nemes Nagy Ágnes 141,144,
151,189

Németh G, Béla 8,21,128,140,
176,178,179,188,189

Németh Lajos 182

Németh László 75,77,83,117,129,
130,184,185,187,188

Pasolini 165

Pándi Pál 10,176,177

Petőfi Sándor 2,3,5,6,7,8,
9-19,20,22-30,32,35,
36-40,42,51,59,61,64,
69,75,77,84,90,97,98,
100,103,105,112,115,
124,127,128-130,132,
133,148,150,156,159,
169,170,172,176-179,
187

Pilinszky János 138,139,144,
146,189
Pomogáts Béla 87,98,106,114,
125,181,183,186,187,
188,189
Puskin 44

Radnóti Miklós 122,124,188
Rába György 65,183,184
Ráday Medeon 163
Rákosi Jenő 55
Reviczky Gyula 32
Richepin 62
Rónay György 27,178,179

Sarkadi Imre 159,160
Sántha György 125
Sárközi György 113,118,120,
121,125
Schöpflin Aladár 25,179,182
Shakespeare 185
Sik Sándor 76
Sinka István 95-103,114,115,
187
Somló Tamás 191
Somlyó Zoltán 73,122
Sóter István 14,23,169,176,
177,178,179,191
Szabolcska Mihály 33
Szabolcsi Miklós 186
Szabó Lőrinc 67,88,120,121,
122,125,184,188
Szabó Pál 158
Szabó Zoltán 178,182,184,186

Szegedy-Maszák Mihály 16,177
Szerb Antal 182,188
Széchenyi István 40,77
Tamás Attila 7,19,175,176,
178,181,186,187
Tolnai Lajos 75
Tompá Mihály 27,32,179
Tornai József 101,145,155,
183,187,189,190
Tóth Árpád 52,60,61,62,67,
182,184
Tóth Kálmán 31
Tömörkény István 53,76,77,
184

Utassy József 151

Vajda János 28,29,40
Vargha Gyula 37
Vargyas Lajos 176
Vas István
Veres Péter 55,68,96,115,
131,158,184,187,190
Vezér Erzsébet 180
Vitányi Iván 179
Vörösmarty Mihály 104,148

Weöres Sándor 126,157

Zelk Zoltán 142

